

M&L

BOVENGRONDS EN ONDERGRONDS MILIEUBEWUST ACTIEF

DENYS

- Pijpleidingen, waterleidingen en collectoren
- Industriële leidingen en electromechanische uitrustingen
- Pompstations en waterzuiveringsinstallaties
- Renovatiewerken en speciale technieken
- Grondwerken en burgerlijke bouwkunde
- Tunnels, buisdoorpersingen en boringen
- Restauratiewerken
- Spoorwerken
- Milieutechnieken

DENYS

Industrieweg 124 - 9032 WONDELGEM (Gent)
Tel. 09/254 01 11 - Fax. 09/226 77 71

M & L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Afdeling Monumenten en Landschappen,
Pers & Voorlichting.
Zandstraat 3, 1000 Brussel.
Tel.: (02) 209 27 37 - Fax: (02) 209 27 05.
Eindredactie: M.M. Celis.
Vormgeving en productie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselinck, A. Malliet,
G. Plomteux, L. Tack, S. Van Aerschot,
Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting
en Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Zandstraat 3, 1000 Brussel

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen

Afdeling Monumenten en Landschappen

Afgiftekantoor : Brussel X

ISSN 0770-4948 • 16 jaargang Nr. 2 • maart-april 1997

Inhoud

De waterrijke gebieden van Mol en Dessel 6
Ludo Meesters

Cinéma Variétés: Een jong en kwetsbaar monument 22
Stephane Duquesne en Ebru Torun

Kleurrijk eerherstel van een 19de-eeuwse restauratie
De Burgerlijke Griffie op de Burg in Brugge 36
Jan Esther en Marc Meulemeester

Een wandeling doorheen de Oude Hazegraspolder te Knokke:
Een landschapshistorisch sediment 55
Gerard Adriaenssens, Dirk Vogelaers en Marika Strobbe

Summary 64

M&L Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1997

België: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Zandstraat 3,
1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1997".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover: Detail gevel van de burgerlijke Griffie op de Burg in Brugge
(foto O. Pauwels)

Kunstatelier
Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Onderzoek en behandeling

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)
Tel. (09) 385 54 32 - Fax (09) 385 45 52

RESTAURATIE & RENOVATIE
van HOUTEN RAMEN, DEUREN

en andere constructies

specialiteit: HOUTEN KOZIJNRAMEN

ref.: Begijnhof HOOGSTRATEN

(zie M&L-nov.-dec. 1995)

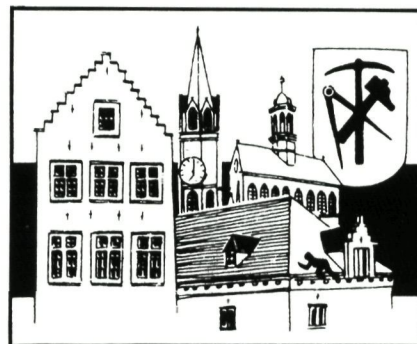
VAN AERTSELAERSTRAAT 59
2322 HOOGSTRATEN

Tel.: (03) 314 47 50

Fax: (03) 314 23 57

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

P. NIJS N.V.

ALGEMENE ONDERNEMING

DAK-ZINK-BOUW- EN
RESTAURATIEWERKEN
STEENKAPPERIJ
SCHRIJNWERKERIJ

E3-Laan 49 - 9800 DEINZE
Tel. : (09) 386 07 63 - 386 61 50
Fax : (09) 386 04 15

UW GEMEENTE VERDIENT EEN KEURMERK.

Blauwe Steen uit Henegouwen: een merk en een authentiek kwaliteitslabel. Deze nobele en pure steen is geschikt voor de meest uiteenlopende toepassingen bij stadsvernieuwing: voetpaden, boordstenen, fonteinen, stadsmeubilair...

De Blauwe Steen uit Henegouwen, ontgonnen in de Carrières du Hainaut, beschikt over alle eigenschappen om duurzame projecten te verwezenlijken. Hij is niet poreus en dus vorstbestendig. Bovendien heeft Blauwe Steen uit Henegouwen een hoge slijtweerstand en is hij bestand tegen chemische en fysische invloeden.

Om welke stadsvernieuwing het ook gaat, draag er een uitzonderlijke steen toe bij. Een steen van een kwaliteit die enkel onze Belgische grond ons kan geven: de Blauwe Steen uit Henegouwen.

BLAUWE STEEN UIT HENEGOUWEN®
TRADITIE, DAAR KAN JE OP BOUWEN.

Wil u meer weten over de authentieke Blauwe Steen uit Henegouwen, stuur ons dan deze coupon terug.

Wij geven u graag meer inlichtingen.

Naam-Voornaam: .....

Functie: .....

Prof. adres: .....

Telefoon: .....

Kruis een of verscheidene van de onderstaande vakjes aan:
Ik wens zonder enige verplichting:

☐ uw brochure "Stadsvernieuwing" te ontvangen.

☐ een telefonisch onderhoud met een van uw specialisten.

☐ u te ontmoeten.

Baron B & Celli

Carrières du Hainaut n.v. - rue de Cognebeau, 245 - 7060 Soignies
Tel: 067/34 78 00 Fax 067/33 00 59

PROFIEL
RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

*Uw partner
voor totale bouwbescherming*

Onze producten vinden hun toepassing bij:
restauratie, monumentenzorg, renovatie,
onderhoud, nieuwbouw, ...

- Funcosil Gevelrenovatie
  - zachte reiniging d.m.v. micronevelreinigen
  - steenverstevigings- en hydrofoberingsproducten
  - anti-grafittisystemen
  - siliconenemulsie en silicaatverven
- Funcosil natuursteen- en restauratiemortels
- Aida Kiesol injectie optrekkend vocht, epoxy-injecties
- Aidol houtbescherming en polymeerchemische balkkoprestauratie
- Viscacid kunststofvloeren epoxy/polyurethaan
- Betonreparatiesystemen mineraal/epoxy
- Aida kelderafdichting binnen-/buitenzijde
- Hulpstoffen voor beton en mortel
- Invoerder sierpleisters Parex-Lafarge

Industriepark 20
2220 HEIST-OP-DEN-BERG
tel. (015)24 19 68
fax (015)24 28 60

*Documentatie of gratis advies
op aanvraag!*

NATIONAAL GEOGRAFISCH INSTITUUT

Sinds enkele jaren produceert het Nationaal Geografisch Instituut allerlei digitale bestanden voor klein- en grootschalige toepassingen. Kleinschalige bestanden zoals de DB van de administratieve grenzen, de Grote Structuren en een Digitaal Terrein Model zijn voor gans het land beschikbaar. Bestanden voor toepassingen rond de spilschaal 1:10.000 zijn beschikbaar voor alle grote steden en omliggende gemeenten en zijn een uitstekend werk-instrument voor toepassingen in diverse domeinen zoals leefmilieu, ruimtelijke ordening en stadsrenovatie, ...

Nationaal Geografisch Instituut
Abdij ter Kameren, 13
B-1000 Brussel
Tel.: 02/629.82.82
Fax.: 02/629.82.83

Nieuw voor België is de productie van digitale orthofoto's voor het volledig grondgebied op basis van luchtfoto's gerealiseerd in 1995.

Klassieke kaarten en luchtfoto's nog steeds beschikbaar.

Dakwerken G. BOSCH

b.v.b.a.

Dak-, Zink- & Roofingwerken

Specialiteit:

Restauratie van oude daken

Aatrijkestraat 109 8820 Torhout

Tel. 050/21.10.85 - Fax 050/22.06.17

Reg. nr. 051511

België's enigste, oudste en wereldbepaalde goudslager

AL. BUGGENHOUT BVBA

BLADGOLD

en accessoires voor het vergulden
(mixtion, rode bolus, messen, borstels...)

ARTIST OIL COLOURS SCHEVENINGEN

Olieverven en pigmenten speciaal
voor kunstschilders en restauraties

Uitsluitend **Groothandel**.

Voor informatie voor het adres

van uw dichtstbijgelegen verkooppunt:

VAN ARTEVELDESTRAAT 139 - 1000 BRUSSEL

Tel. 02/512 71 19 - Fax 02/502 14 55

ZONDER RENOFORS-BETA ZAG U DIE MOLENS NIET MEER...

Heeft U zich al eens afgevraagd hoe het komt dat eeuwenoude houten molens nog steeds de wind trotseren? Of hoe de Middeleeuwse klokkestoel van de prachtige Sint-Romboutskathedraal zijn tonnenware beiaard torst?

Solar nv vernieuwt en versterkt rottend hout met het Renofors-Bèta systeem. Voor jàààren.

Renofors-Bèta is een (kostenbesparend) alternatief voor dure en moeilijke vervangingswerken.

Renofors-Bèta is een gewapend kunstharsstelsel dat snel, doeltreffend en esthetisch eeuwenoude constructies restaureert.

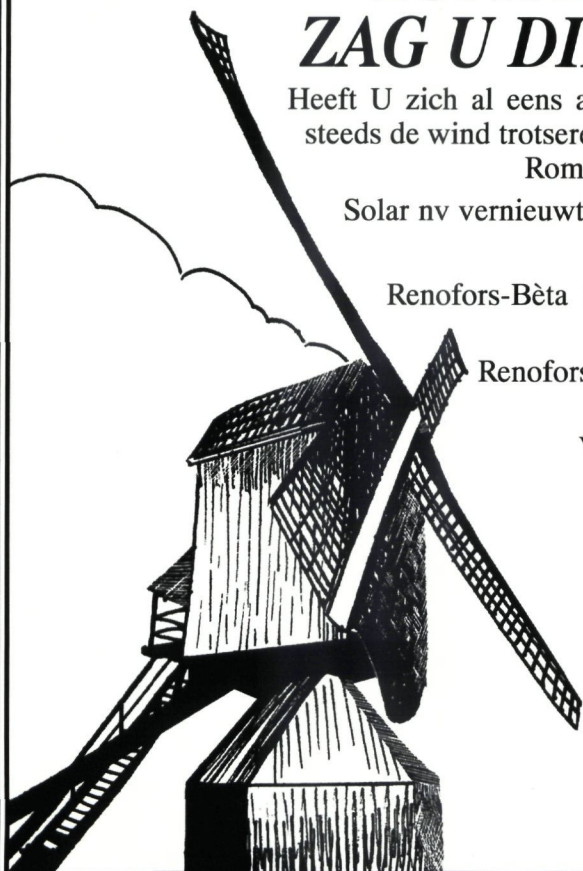
Vraag nu vrijblijvend documentatie. Bel 03/776.91.62

**U HEEFT GEEN MONUMENT
TE VERLIEZEN...**

Solar n.v.

Kleine Breedstraat 33 - 9100 St.-Niklaas

Ook sterk in: gevelreiniging - steenverharding -
vochtwering - drooglegging van muren met capillair
stijgend vocht - dichtingswerken - betonrestauratie -
houtbehandeling - brandremming.

DE WATERRIJKE GEBIEDEN VAN MOL EN DESSEL

LUDO MEESTERS

Zandwinning ten
oosten van
De Maat
(foto O. Pauwels)

In het noordoosten van de provincie Antwerpen, grenzend aan de provincie Limburg en buurland Nederland, liggen nog een relatief groot aantal "waterrijke gebieden" met een hoge landschappelijke en natuurwetenschappelijke waarde.

In dit artikel wordt dieper ingegaan op het ontstaan en bestaan van deze gebieden, meer bepaald van de vijvers van Dr. Schryvers en de Ronde Put te Mol (Postel), het Goor te Dessel, De Maat en den Diel te Mol (Maat) en het Buitengoor-Meergoor te Mol (Rauw).

De plassen en moerassen van Mol en Dessel liggen alle op de westelijke helling van een nauwelijks merkbare kam, het *Kempisch Plateau*, die in het noordwesten van de provincie Antwerpen en het noordoosten van de provincie Limburg de waterscheiding vormt tussen het Schelde- en het Maasbekken.

Ten oosten van de vijvers van Dr. Schryvers (27 m), de Ronde Put (30 m), het Goor (25 tot 30 m) en het Buitengoor (30 m) loopt de hoogte nabij de Limburgse grens op tot 45 meter (Bladelse Heide: 40 m, Blauwe Kei en Bergeikse Heide: 45 m). Het geheel van gebieden helt dus af naar het westen. De binnen dit geheel gelegen gronden vertonen echter een zeer zwakke en bovendien in alle richtingen verlopende helling. Als gevolg van een en ander is de afwatering zeer bemoeilijkt en vormen zich talrijke kleine, besloten kommen waarin (hoog)veen-

Overzicht van de
waterrijke gebie-
den in Mol en
Dessel (schaal
1/25.000)

vorming optreedt. Het reliëf is vlak, behalve in de duincomplexen, waar het iets geaccidenteerd is.

Sinds het verschijnen van de geologische kaart van België van M. Murlon op het einde van de vorige eeuw, werd de theorie over de geologische opbouw van het landschap van Mol en omgeving bijna voortdurend aangepast en gepreciseerd, meestal naar aanleiding van onderzoek in functie van steenkool- en

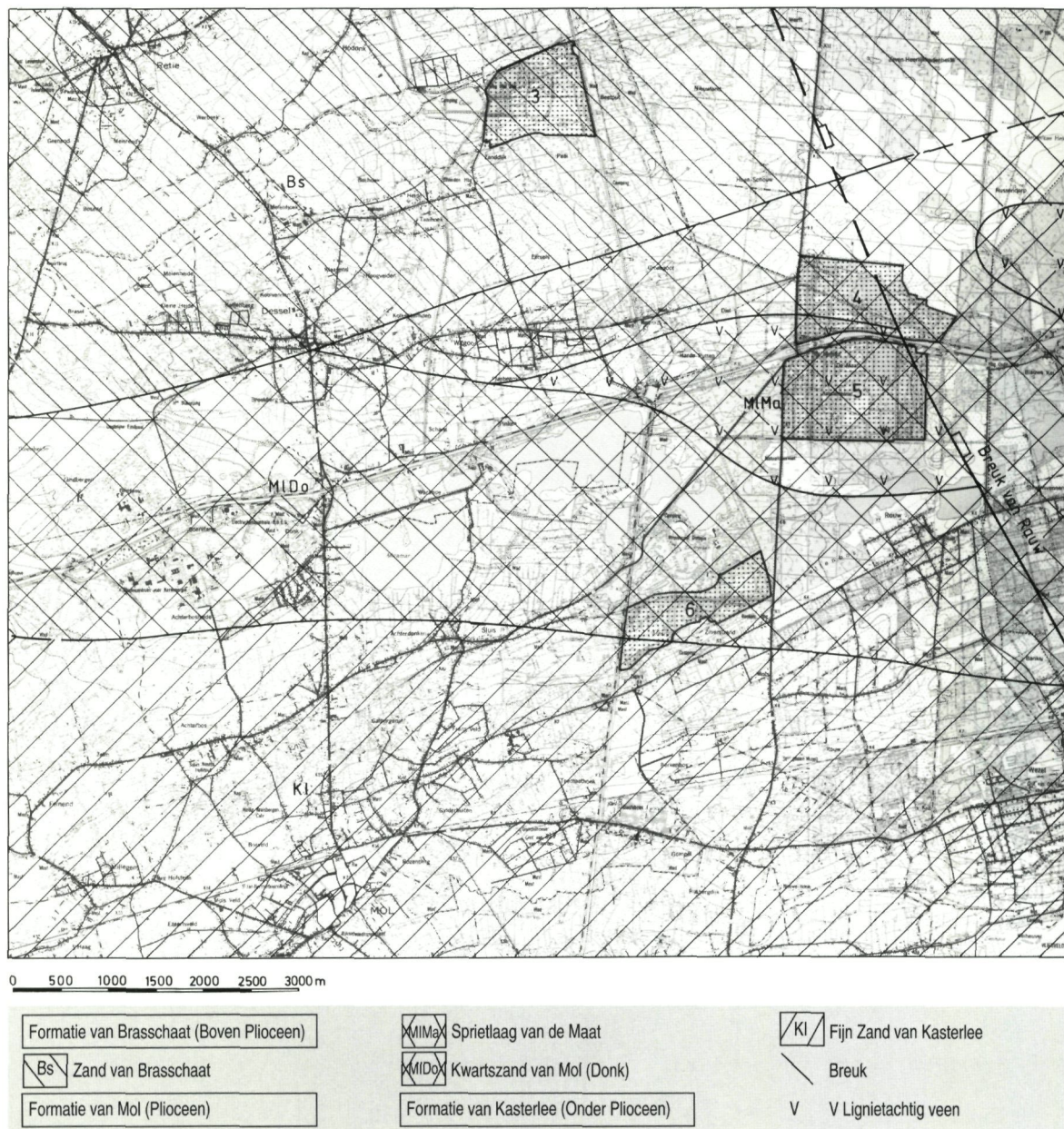
zandontginning, waterwinning en berging van hoog-radioactief afval.

De ondergrond wordt gevormd door de afzettingen van de *formatie van Mol* (Pliocene, ongeveer 5 tot 2 miljoen jaar geleden) in het zuiden en de kwartszanden van de *formatie van Brasschaat* (Boven Pliocene) in het noorden (1).

Juist ten zuiden van de hier besproken 'waterrijke

Uittreksel uit de
Geologische kaart
van België, Kaart-
blad 17 (MOL),
uitgave 1995 van
het Vlaams Ge-
west

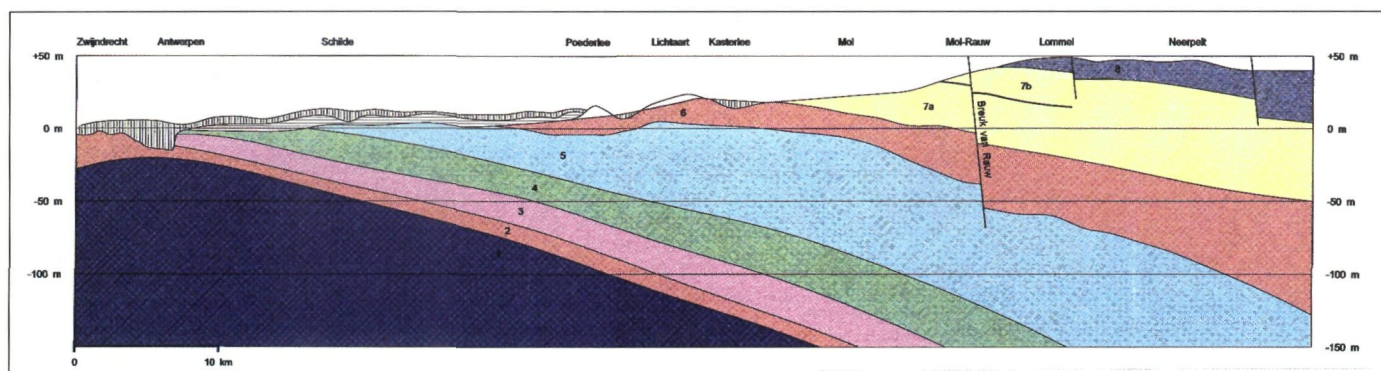

gebieden' dagzoomt het *Fijn Zand van Kasterlee* (Onder Pliocene), dat in het westen overeenkomt met de vallei van de Grote Nete. Hierboven ligt een smalle gordel *Kwartszand van Mol (Donk)*, die zich uitstrekt van het Prinsenveld in Retie tot de breuk van Mol (Rauw) (de N.N.W.-gerichte lijn juist ten oosten van Rauw en De Maat). Ten zuiden en grotendeels ook ten noorden wordt het voorkomen scherp begrensd als in een bekken, waarbij de zandlaag in het midden een dikte van 25 meter bereikt. Aan de basis komen enkele keien voor en de aanwezige mineralen wijzen op de aanvoer door een stroom. Dit was de Maas die ten noorden van Aken in de Roermondslenk uitkwam en door het noorden van de Kempen in de Pliocene zee uitmondde. Hierbij voerde hij zeer sterk verweerde kwartszanden aan (2).

In het zakkende gebied van de slenk werd het estuarium bedekt door een moeras waarvan de subtropische plantengroei als Spietlaag van De Maat bewaard is. Deze werd (her)ontdekt tijdens de verbredingswerken van de sluizen van sas 3 aan De Maat rond 1930. De tot 4 meter dikke laag rustte op een dunne kleiige horizont ten zuiden en ten westen van De Maat. De dagzoom werd bijna integraal ontgonnen van 1942 tot 1946 en de langgebogen vijver van het natuurreservaat De Maat volgt een ontginningsfront. Daar wordt de dagzoom doorsneden door de breuk van Rauw en ten oosten ervan komt de Spietlaag van De Maat gemiddeld 15 meter dieper voor. Hierop rust het *Kwartszand van de Maatheide*.

Onderzoek van de fossiele planten in de spietaag (met ondermeer veel resten van *Sequoia* sp.) ver-

GEOLOGISCH PROFIEL

1 Klei van Boom	5 Diestiaan	8 Lommelzand
2 Zanden van Edegem	6 Zanden van Kasterlee	Hoofdterras van de kempen
3 Zanden van Antwerpen	7 a Zand van Mol I	
4 Fijne zanden Diestiaan	b Zand van Mol II	

sterkte nog het exotische Pliocene karakter van de flora.

In het noordoosten - ten noorden van Dessel (Witgoor) - wordt de Formatie van Mol bedekt door een jongere laag die oorspronkelijk tot de Formatie van Poederlee werd gerekend, maar die waarschijnlijk overeenkomt met de voortzetting van het *Zand van Brasschaat*(1).

Aangenomen wordt dat de Formatie van Mol ouder is dan het Zand van Brasschaat, maar volgens de toelichtingen bij de Geologische Kaart van België (Kaartblad 17, Mol)(1) geeft deze hypothese geen uitsluitsel over het eeuwenoud probleem van de ouderdomsrelatie met het Zand van Poederlee. De dekzanden bestaan hoofdzakelijk uit niveo-eolisch (3) materiaal van het Pleistoceen (2 miljoen jaar geleden) en stuifzand van het Holocene

(10000 jaar geleden). De veranderingen die het reliëf onderging tijdens het Holocene zijn hoofdzakelijk het gevolg van de alluviale afzettingen en de opstuiving van zanden met de vorming van landduinen tijdens het Boreaal. De meeste stuifzanden werden genivelleerd, in cultuur gebracht of bebost. In de lage terreindelen vormde zich veen.

Niet voor niets wordt het kwartzand van Mol "*het witte goud van Mol*" genoemd. Het voldoet aan de strengste fysische en chemische eisen om als industriezand te kunnen gebruiken(4).

Het half grof kwartzand van Mol (Donk) bestaat praktisch uitsluitend uit kwarts en heeft een korrelgrootte iets kleiner dan 250 micron. De Sprietlaag van De Maat wordt zeer belangrijk

► Sluis nummer 3 te Mol (Maat)
(foto L. Meesters)

►► Het Kempisch Kanaal bij sluis nummer 2 te Mol
(foto L. Meesters)

geacht voor de bleking en de uiteindelijke kwaliteit van het zand van Mol (Donk); de humuszuren van het vroegere moeras verweerden het zand nog verder en bleekten het soms spierwit(2).

De eerste officiële uitbatingen begonnen blijkbaar in 1862 in Mol (Donk) en Mol (Gompel), waar het zand op schopdiepte lag. Slechts een tiental jaren voordien was het wit zand opgemerkt bij de aanleg van het kanaal Dessel - Kwaadmechelen, een aftakking van het Kempisch Kanaal.

In 1872 werd de *N.V. S.C.R. Sibelco*, een maatschappij met als doel de ontginning van de zandlagen, opgericht. Oorspronkelijk werd het zand bijna zonder bewerking aan de klanten geleverd, maar met de jaren namen het aantal toepassingen en dus ook de kwaliteitseisen van de afnemers zodanig toe, dat het zand ondertussen op verschillende wijzen wordt 'veredeld' (5).

In Mol, Dessel en Lommel (Maatheide) wordt de *natte ontginning* toegepast omdat men rekening moet houden met de aanwezigheid van grondwater (uitbatingdiepte 10 tot 50 meter!). Door middel van zuigers wordt het mengsel van zand en water via pijpleidingen gepompt naar de verwerkingsfabriek. S.C.R. Sibelco heeft twee fabrieken in de streek: de oudste, met een afdeling *Research & Development*, in Dessel (Schans) en een nieuwe fabriek in Lommel (Maatheide).

Wanneer het zand, beladen met allerlei organische en minerale onzuiverheden, de verwerkingsfabriek binnenkomt, wordt het eerst *nat verwerkt*. Door allerlei 'natte' veredelings-processen, onder meer wassen, zeven, flotteren, klasseren en draineren, ontstaan diverse kwaliteiten 'groevevochtig kwartszand' die als zodanig verkocht worden. Een deel van dit zand wordt gedroogd in wervelbedovens, een ander deel gecalcineerd, dit wil zeggen omgezet in cristobaliet door opwarming tot meer dan 1470 °C in een oven.

Tenslotte wordt een deel van vernoemde productie gemalen tot kwarts- of cristobalietmeel in kogelmolens met silexkeien (6).

De ontginning van het *witte goud* van Mol heeft een onmiskenbare invloed gehad op het uitzicht en het bodemgebruik tussen het Studiecentrum voor Kernenergie (S.C.K.) te Mol en de Limburgse grens. Bossen, heiden en landbouwgebieden veranderden in reusachtige zandwinningsputten, en door de nabestemming veranderde het 'bodemgebruik'. De *put van Mol (Donk)* werd opgevuld met vlieg-as van de nabijgelegen electriciteitscentrale, de *Miramar* werd volgens het gewestplan Natuurgebied, maar is omringd door riant buitenverblijven, de *Grote Schansput* werd grotendeels natuurgebied, het

Zilvermeer en een groot deel van de *put van Mol (Rauw)* werden recreatiegebied.

Een andere, maar niet minder belangrijke ingreep in de zone met waterrijke gebieden in Mol en Dessel was de aanleg van het *Kempisch Kanaal* of de *Schelde-Maasverbinding*.

Rond 1800, tijdens het Frans bewind, zette het Belgisch bestuur het ontginnen van de vage Kempense gronden in zijn programma. Omdat er nog steeds onvoldoende of géén toegangswegen waren, werd een besluit uitgevaardigd om een net van bevaarbare waterlopen aan te leggen die tegelijkertijd het nodige water zouden aanvoeren om nieuwe vloeiveiden of 'wateringen' aan te leggen. De voorlopige werken aan de verbinding van Antwerpen met Luik, met de kanalisatie van de Rupel en de Kleine Nete tot Herenthals, zouden in het begin van de 19de eeuw reeds gevorderd geweest zijn tot in Geel (7).

Na een korte periode van inactiviteit tijdens het Hollands bewind en in de eerste jaren van de Belgische onafhankelijkheid kreeg ingenieur Kummer in 1838 de opdracht een (nieuw) kanalenplan, alsmede een algemeen bevoeiingsontwerp in het kader van de ontginning van de Kempense heigronden, op te maken. Door de *Wet van 10 februari 1843* kon de kanalisatie van de Kempen beginnen. Het verbindingskanaal Maas - Schelde werd in drie tijdsbestekken uitgevoerd:

- het eerste deel, Bocholt - Lommel (Blauwe Kei) kwam tot stand in 1843-44;
- het tweede deel, Lommel - Herenthals, werd geopend op 21 september 1846;
- het derde deel, Herenthals - Antwerpen, kreeg eerst 10 jaar later zijn beurt, in 1856.

De bevoeiing van de heigronden beantwoordde in het geheel niet aan de verwachtingen. De hoeveelheid water die men van de Maas kon aftappen, werd fel overschat en de vruchtbaarmakende eigenschappen van het Maaswater werden te hoog aangeslagen. Anderzijds bleek al gauw dat de scheepvaart vlugger groeide dan voorzien, met het gevolg dat vanaf het begin van de 20ste eeuw voortdurend verbeteringswerken werden uitgevoerd, onder andere verbreding, verdieping en aanleg van nieuwe sluizen naast de bestaande dubbele sluizen in 1924-1926. In de periode 1840 - 1860 werden de aftakkingen van Dessel naar Kwaadmechelen en naar Turnhout - later doorgetrokken tot Antwerpen - aangelegd.

Het geheel van kanalen en bevoeiingssytemen (irrigatiekanalen) had en heeft ongetwijfeld een

invloed op zowel de waterkwantiteit (verhoging van de watertafel) als de waterkwaliteit (voornamelijk aanrijking met kalk) in de omgeving.

De relatie tussen de kanalen en hun omgeving is het duidelijkst in de lager gelegen kwelgebieden waar, afhankelijk van het bodemgebruik, kalkminnende planten kunnen voorkomen. Ook in de bovenlopen van het Netebekken die onder één van de kanalen duiken, is de invloed merkbaar aan de aanwezigheid van bepaalde fonteinkruiden en Canadese waterpest, en van bepaalde ongewervelden zoals weekdieren (8).

DE RONDE PUT EN OMGEVING TE POSTEL

De Ronde Put en omgeving is gelegen tussen het kanaal Dessel-Turnhout in het westen, De Hoge

Moer en de autosnelweg E3 in het noorden, de abdij van Postel in het westen en de rijksweg Retie-Postel in het zuiden.

De relatieve ongereptheid van deze uithoek van Mol is in hoofdzaak te danken aan het feit dat het gebied tot voor kort in handen bleef van een gering aantal grootgrondbezitters. De voornaamste waren ongetwijfeld de Norbertijnen van de Abdij van Postel, Prins Karel en de families Coppens en de Broqueville. Het land werd steeds gebruikt voor land- en bosbouw, later ook voor de jacht.

Vanaf de 12de eeuw tot aan de Franse revolutie domineerde de Praemonstratenserorde het gebied. In die periode onderging het globaal volgende veranderingen: loofbosontginning, vorming van heide en aanleg van akkers, drooglegging van moerassen en - zoals blijkt uit de archieven van de houtvesterij Turnhout (9) - herbebossing van de heiden vanaf het begin van de 17de eeuw, voornamelijk met Grove

1

2

3

1. De Ronde Put te Mol (Postel) (foto L. Meesters)
2. De Ronde Put, westelijk gedeelte (foto L. Meesters)
3. De Ronde Put, oostelijk verlattend gedeelte

1	3
2	4

1. Citroengeel blaasjeskruid (foto L. Meesters)
2. Beembreek (foto L. Meesters)
3. Klokjesgentiaan (foto L. Meesters)
4. Kleine Zonnedauw Torenvalk Rode eekhoorn (foto L. Meesters)

den. Vanaf de late middeleeuwen tot in de helft van de 19de eeuw werden sommige veenmoerassen uitgebaat ten behoeve van de brandstofvoorziening. Uit de kaart van Vandermaelen is af te leiden dat de omgeving van de Ronde Put rond 1850 nog grotendeels uit heide bestond. De Ronde Put zelf vormde samen met de *Gemul Put*, *Schoonjans Put* en *Hoog Moer* in het noorden één groot moerascomplex. Uit de militaire kaart van 1909 is af te leiden dat zowel de heidegebieden als de *Gemul Put* tijdens de tweede helft van vorige eeuw werden ontgonnen en beplant met naalddhout.

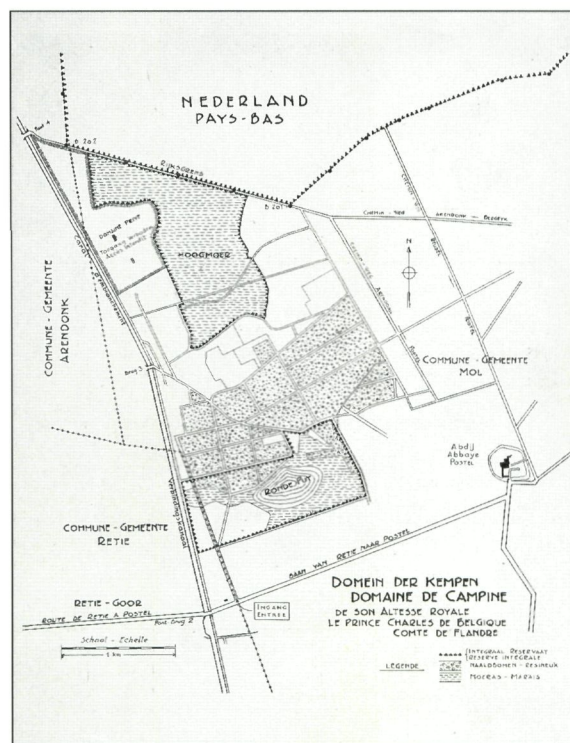
De veenderij van de Ronde Put werd volgens J.E. De Langhe en E. Van Rompaey (10) nog grondig uitgebaat tot tussen de twee wereldoorlogen "in die mate dat het tientallen jaren zou duren voor de vijver voldoende verland zou zijn om de regeneratie van het hoogveen mogelijk te maken". De oude petgaten en legakkers (18) zijn nog te merken wanneer de westelijke plas wordt drooggelegd door de Provinciale Visserijcommissie.

Het Hoogmoer ten noorden van de Ronde Put vormde tot de jaren 60 het laatste stuk hoogveen in de Kempen. Het moest wijken voor landbouwontginning en voor de aanleg van de E3. Samen met de Ronde Put maakte het tot dan deel uit van "het Domein der Kempen van Zijne Koninklijke Hoogheid de Prins Karel van België, Graaf van Vlaanderen".

Door de cultuurtechnische ingrepen - de turfwinning - in het hoogveen ontstond een afwisseling van open water en moerassen, waarin zich al naargelang van het stadium van verlanding een aantal natuurlijke of

halfnatuurlijke vegetaties behorend tot de "wetlands" konden ontwikkelen.

Het zijn juist de verschillende stadia van vernoemde verlanding, vervening en bijbehorende vegetatieontwikkeling die de Ronde Put zo interessant maken. De plas van de Ronde Put wordt in twee verdeeld door de zogenaamde "middendijk", een ongeveer 5 meter brede dam met een overbrugde doorsteek (11).

Het 'Domein der Kempen' rond 1950 (foto L. Meesters)

De Ronde Put te Mol (Postel)
(foto O. Pauwels)

Het open karakter van het noordoostelijk deel van de plas, de loefzijde, is hoogstwaarschijnlijk te verklaren door de overheersende windrichting vanuit het zuidwesten. Door de waterbeweging wordt het verlandingsproces er fel afgeremd. Hier vinden we slechts *nymphaeiden*, planten met een drijvend blad zoals de Witte waterlelie.

In het zuiden, aan de lijzijde, is het wateroppervlak niet alleen beschut door de randbegroeiing, maar wordt de afzetting van rottingsslib mee in de hand gewerkt door een onderstroom vanuit het noordoosten, die de oppervlaktestroming compenseert. Door de snellere 'verlanding' ontstond hier een *Riet- en Grote lisdoddevegetatie* met veenmos. In het zuiden van de plas, juist ten westen van de middendijk, ontwikkelde zich een mooie *Dopheide-gemeenschap*, met onder andere volgende min of meer zeldzame planten (12):

Moeraswolfsklauw - Blauwe zegge - Groengele zegge - Sterzegge - Veelstengelige waterbies - Veenpluis - Biezeknoppen - Kleine zonnedauw - Ronde zonnedauw - Citroengeel blaasjeskruid

De randen van het oostelijk plasgedeelte vertonen *zuurdere verlandingsvegetaties* met in het noorden soms verraderlijke veenmospakketten met, naast Knolrus en/of Riet en Kleine lisdodde, onder andere:

Veldrus - Blaaszegge - Sterzegge - Snavelzegge - Veenpluis - Kleine zonnedauw - Ronde zonnedauw - Moerashertshooi - Wateraardbei

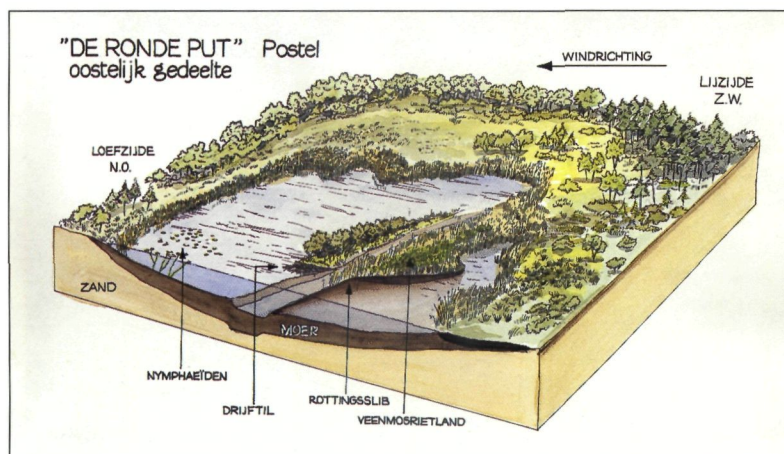
In het zuiden vinden we ook Zompzegge en Duizendknoopfonteinkruid. De randvegetaties worden gescheiden door een brede, homogene tong met *Veenmosrietland*.

In het noorden gaan vernoemde randvegetaties over in *Gagelstruwelen* op bulten van Pijpestrootje. Van uitzonderlijke waarde zijn de natte heidevegetaties in de *kwelzone* nabij het *brongebied van de Zwarte Nete* in het oosten, met:

Dopheide - Beenbreek - Gevlekte orchis - Klokjesgentiaan - Veenbes

De Ronde Put met zijn omgeving staat traditioneel bekend als een "paradijs voor waterwild en roofvogels" (13)(14). Van 1973 tot 1976 broedde op rietmatten op de plas

Profiel van het oostelijk gedeelte van de Ronde Put (tekening Paul Peeters)

De vijvers van
dokter Schryvers
(foto L. Meesters)

de Zwarte Stern. De dichte rietgordels waren tot vooraan in de jaren '80 de ideale broedbiotoop voor de Roerdomp en de Bruine Kiekendief, die in 1996 weer een broedpoging ondernam. De laatste jaren broedden op en aan de plas de Fuut, de Geoorde Fuut, de Dodaars (2 koppels in 1996), de Winter-taling (3 koppels in 1996), de Krakeend, de Grauwe gans, de Nijlgans en de Zwartkopmeeuw. In de om-liggende bossen en houtkanten broedden in 1996 de Buizerd (2 koppels), de Sperwer (2 koppels), de

Wespendief, de Torenvalk (2 koppels) en de Havik. Tenslotte komen er ook zeldzame doortrekkers en/of wintergasten voor, zoals de imponerende Visarend.

Ten noordwesten van de Ronde Put, even over het Kempisch Kanaal en juist ten zuiden van de E3, liggen de *vijvers van dokter Schryvers*. Ze staan ook bekend als *"de voormalige viskweekvijvers van de Union Allumetière"*.

De Ronde Put te
Mol (Middendijk)
(foto L. Meesters)

►
Dagkoekoeks-
bloem
(foto L. Meesters)

►►
Waterhoen
(foto L. Meesters)

Het gebied maakte vorige eeuw deel uit van de Watering die zich vanaf het kanaal uitstreckte tot in Arendonk. De *Union Allumetière* heeft nadien de gronden gebruikt voor het kweken van populieren; op het gedeelte in Mol (Postel) werden viskweekvijvers ingericht. Momenteel wordt het voornamelijk gebruikt voor de jacht.

Het geheel bestaat uit twee grotere vijvers, gescheiden door een middendijk, en enkele kleinere vijvers waarvan één in een vergevorderd stadium van verlanding en is omgeven door brede houtkanten van loof- en naalddhout.

Op de oevers en in de moerassen vinden we voornamelijk planten die wijzen op een grote voedselrijkdom: Scherpe zegge, Moeraszegge, Grote lisdodde, Grote waterweegbree, Waterzuring, Kale jonker, Kattestaart, Wolfspoot en Wederik. Waarschijnlijk is dit te wijten aan de invloed van het kanaalwater, zowel via irrigatie als via kwel.

In het *landschapsdossier van het Gewest Herentals-Mol* (1975) beschrijven De Blust, Faes en Metsu dit gebied als "*uiterst belangrijk als voedsel-, broed- en pleisterplaats voor talrijke vogels*". Als interessante broedvogels vermelden zij: Geoorde fuut, Woudaapje, Slobeend, IJsvogel en Snor.

Daemen (14) inventariseerde in 1996 op en om de vijvers volgende broedgevallen: Dodaars (2 koppels), Fuut (2 koppels), Grauwe Gans, Krakeend (2 koppels), Slobeend (4 koppels), Kuifeend (8 koppels), IJsvogel, Buizerd, Havik, Sperwer (2 koppels) en Torenvalk.

schijnlijk na de aanleg van het Kempisch Kanaal ontgonnen. In 1935 liet de gemeente Dessel viskweekvijvers aanleggen in de weilanden van het Goor. Een gedeelte hiervan werd later gebruikt voor recreatie: het *Campinastrand*.

Nu is het Goor een erg gevarieerd gebied met grote plassen, graslanden en akkers, Canada- en dennenbossen, elzenbroekbos, eikendreven, beken en paadjes. De plassen vertonen alle stadia van verlanding, gaande van open water via zure laagveenmoerassen tot brede Rietgordels en broekbossen.

Tot de jaren tachtig broedden in het Goor, meer bepaald in het Rietland en de moerassen, een aantal zeldzame (water)vogels (15):

Bruine Kiekendief (tot 1980)
Grote Karekiet (tot 1981)
Roerdomp (tot 1974)
Snor (tot 1974)
Sprinkhaanrietzanger (tot 1974)
Waterral (tot 1977)
Woudaapje (tot 1981)

Helaas verdwenen al deze soorten waarschijnlijk ten gevolge van de toenemende recreatiedruk en de verkaveling van de bossen ten noorden van het Goor.

Het Goor
te Dessel
(foto L. Meesters)

HET GOOR TE DESSEL

Het Goor ligt tussen de *camping 'Goor'* met het *Campinastrand* en het Kempisch Kanaal, juist ten noorden van het duingebied genoemd *Zanddijk en Paai*; het is grotendeels eigendom van de gemeente. Het vroegere heide- en moerasgebied werd waar-

Beekjuffer
(foto L. Meesters)

DEN DIEL EN DE MAAT

Zoals reeds vermeld bij *"de geologische opbouw van het landschap van Mol en omgeving"* werd de *"Sprietlaag van De Maat"* tijdens de Tweede Wereldoorlog nagenoeg volledig ontgonnen ten behoeve van de brandstofvoorziening.

Hierdoor ontstonden in de omgeving van sas 3, aan de kruising van het Kempisch Kanaal met de weg Balen-Postel, een aantal plassen die in drie gebieden gegroepeerd kunnen worden: *Den Diel*, *De Maat* en *Klein Verkallen*.

Rode Waterjuffer
(foto L. Meesters)

Op de topografische kaart van het MGI van 1974 (herziening van 1971) staat Klein Verkallen nog aangeduid als *"Natuurreservaat"*. Het moet slechts enkele jaren later geweest zijn dat de gemeente Mol, na opzegging van de beheersovereenkomst met de vzw *"De Belgische Natuur- en Vogelreservaten"*, er een stort voor huishoudelijk afval van maakte. In die tijd werd de waarde van dergelijke 'waterrijke gebieden' nog fel onderschat.

Den Diel is het gebied juist ten noorden van het Kempisch Kanaal en bestaat uit enkele kleinere plassen, eigendom van de gemeente, en twee grotere, in privé-eigendom. Ze liggen op 34 tot 35 meter hoogte en vloeien af in westelijke richting.

Voor in de ondiepe plassen treffen we weer de verschillende verlandingsstadia aan, met Riet- en lisdoddegordels, laagveen en heide. De grootste plas kan omwille van zijn rustige ligging en zijn unieke flora alvast vergeleken worden met de Ronde Put.

Nabij de noordwestelijk oever, in en bij het laagveen, vond ik volgende planten:

Den Diel te Mol
(Maat)
(foto O. Pauwels)

Moeraswolfsklauw - Canadese rus - Snavelzegge - Sterzegge - Zompzegge - Veenpluis - Ronde zonnedauw - Veenbes - Wataardbei - Kleine egelskop - Klein blaasjeskruid - Duizendknoopfonteinkruid - Veenwortel

Sinds de jaren tachtig staat Den Diel bekend voor zijn libellenrijkdom; toen werd er meer dan de helft

De Maat te Mol
(foto L. Meesters)

van de *Belgische libellenfauna*, waaronder een aantal voor ons land (zeer) zeldzame soorten, waargenomen (16).

De Maat ligt juist ten zuiden van het Kempisch Kanaal en ten westen van *het talud van Mol (Rauw)*, waar de hoogte plots stijgt van 34 tot meer dan 40 meter. Tot de tweede helft van de vorige eeuw maakte het gebied deel uit van de uitgestrekte *Gompelse Heide*. Daarna werd het stelselmatig ontgonnen door de aanleg van een wateringensysteem met grote grachten dwars op en daartussen kleinere beken evenwijdig met het Kempisch Kanaal. Na de bruinkoolontginning in 1940-'45 werd de zuidwestelijke gelegen put terug opgevuld met zand.

De Maat bestaat uit het *park van De Maat*, het natuurreservaat en een restant van de vroegere watering. Het domein werd in 1938 door de gemeente Mol aangekocht. Het kasteel van Baron van Eetvelde in het voormalig lusthof *De Maat* werd tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest. De bijgebouwen dienen nog steeds als onderkomen voor jeugdgroepen in de zomerperiode.

De gemeente herstelde recent het restant van de watering juist ten zuiden van het natuurreservaat door verwijdering van de Canadaplantages en het inzetten van pony's in het graslandbeheer.

Het natuurreservaat zelf omvat talrijke vijvers en moerassen, natte en droge heide, berken- en Canadabossen. In de verlandingszones komen zeldzame planten voor zoals Drijvende waterweegbree, Ronde zonnedauw, Moeraswolfsklauw. Opvallend is de massale aanwezigheid van Koningsvaren.

Het reservaat is belangrijk als doortrek- en pleistergebied voor talrijke vogels, waaronder Purperreiger,

Bruine Kiekendief, Visarend, Pijlstaart, Nonnetje, Bergeend, Tafeleend en Slobeend. Het is (was) tevens broedgebied voor zeldzamere soorten als Nachtzwaluw, Draaihals, Kleine Bonte Specht, Blauwborst en Wouwaapje.

A. Van Hecke inventariseerde er in 1977 volgende amfibieën: Alpenwatersalamander, Kleine Watersalamander, Vinpootsalamander, Rugstreeppad, Gewone Pad, Groene en Bruine Kikker.

HET BUITENGOOR-MEERGOOR, EEN BUITENBEENTJE...

Het Buitengoor is een moerassig terrein van ongeveer 35 ha, gelegen tussen het *Provinciaal Domein Zilvermeer* in het noorden, de baan Balen-Postel en *Sun Park 'Rauwse meren'* in het oosten, het domein *Zilverstrand* in het zuiden en het kanaal Dessel-Kwaadmechelen in het westen.

In het oudst gekende artikel over dit gebied, gepubliceerd in *Dumortiera* (12-31.3.79) schrijven J. E. De Langhe, V. Westhoff en R. D'Hose:

"Het Buitengoor is in botanisch en landschappelijk opzicht een van de merkwaardigste natuurgebieden, niet alleen van België, maar van geheel West-Europa. Vergelijkbare terreinen kwamen in Nederland, zij het zelden, voor maar zijn aldaar door ontwatering en ontginning in de afgelopen 40 jaar verdwenen. Enkele restanten bevinden zich in Nederland nog in natuurreservaten, maar geen daarvan bereikt meer de kwaliteit van het Buitengoor." (17). Het Buitengoor-Meergoor, het brongebied van de *Vleminkloop* en de *Witte Nete*, ligt in een depressie op de westelijke helling van het Kempisch Plateau; hierdoor komt de grondwaterstroom vanuit het oosten ter hoogte van het Buitengoor aan de opper-

vlakte. Op de kaart van de Ferraris (1777) wordt het gebied aangeduid als "onbegaanbaar moeras". Daar slechts plaatselijk en extensief landbouwgebruik mogelijk was, kende het gebied tot nu toe een vrij ongestoorde ontwikkeling.

De natuurwetenschappelijke waarde van het Buitengoer-Meergoor wordt bepaald door de uitzonderlijke abiotische omstandigheden. Bijna geheel het jaar staat het water aan of iets boven het maaiveld; het opkwellend grondwater en het arm neerslagwater stromen af in westelijke richting. In het oosten (het Buitengoer) wordt dit grondwater aangerijkt met mineralen (vooral calcium en magnesium) afkomstig van de wateringen via een irrigatiekanaal. Lichte variaties in de topografie veroorzaken nog meer verschillen in de vegetatie.

Bovendien bevindt deze mozaiek van verschillende abiotische omstandigheden met fijne overgangen zich al jaren in een relatieve stabiliteit.

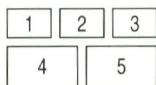
Het Buitengoer bestaat uit *vochtige tot natte heide* met open plekken, soms dichtgroeïende ondiepe plassen, ontstaan door uitgraven en afplaggen (turfwinning). De zandbodem is er bedekt met een zure sapropeliumlaag met plantenresten van 4 cm dik in het oosten tot 20 cm in het westen, terwijl de zuurtegraad onder invloed van het Maaswater van een zwak alkalisch milieu in het oosten overgaat in een zwak zuur milieu in het westen.

Door de grote variatie in abiotische factoren komen in het Buitengoer een groot aantal zeldzame tot uiterst zeldzame planten voor, waarvan de voornaamste hierbij worden opgesomd:

Moeraswolfsklauw - Armbloemige waterbies - Veelstengelige waterbies - Canadese rus - Platte rus - Rijnrus - Zomprus - Blauwe zegge - Draadzegge - Geelgroene zegge - Late zegge - Snavelzegge - Sterzegge - Tweehuizige zegge - Breedbladig wollegras - Slank wollegras - Veenpluis - Moeraszoutgras - Galigaan - Ronde zonnedaauw - Kleine zonnedaauw - Duizendknoopfonteinkruid - Klein blaasjeskruid - Plat blaasjeskruid - Veenbes - Klokjesgentiaan - Beenbreek - Gevlekte orchis/ Veenorchis - Malaxis - Welriekende nachtorchis - Waterdrieblad

Centraal in het Buitengoer-Meergoor vormt een *soortenrijk elzenbroek* een natuurlijke buffer tussen het Zilvermeer en het Zilverstrand.

Het *Meergoor* in het westen is minder soortenrijk, onder meer door de geringere invloed van de wateringen, maar is daarom niet minder interessant. De restanten van oude trek- of petgaten en zetwallen of legakkers (18) getuigen van de vroegere turfwinning (tot tijdens de Tweede Wereldoorlog).

1. Het Buitengoer (foto L. Meesters)
2. Moeraswolfsklauw (foto L. Meesters)
3. Gevlekte orchis (foto L. Meesters)
4. Het Buitengoer te Mol (Rauw) (foto L. Meesters)
5. Het Buitengoer met het Zilverstrand te Mol (Rauw) (foto L. Meesters)

Zoals reeds opgemerkt is de stabiliteit van geheel het ecosysteem van het allergrootste belang. Deze stabiliteit kan vooral verstoord worden door de aanwezigheid van stikstof en fosfor in het drainagewater van landbouwgronden in het oosten (Rauw). Het irrigatiekanaal is eveneens onontbeerlijk voor het op peil houden van het waterpeil, vooral tijdens de zomerperiode.

EEN KAAS MET GROTE GATEN

Het landschap van Mol en Dessel werd vanaf de tweede helft van de vorige eeuw 'grondig' aangepakt door de mens. De grootste ingrepen waren de aanleg van het Kempisch Kanaal met de daarbij behorende kanalen- en grachtenstelsels en de bijna gelijktijdig begonnen zandwinning. Stelselmatig werden heidegebieden ontgonnen en omgevormd tot vloeiveiden of beplant met naalddhout, later ook met Canada-populier. Door de toenemende mechanisatie ontstonden vooral deze eeuw grotere en diepere zandwinningsputten.

Na de Tweede Wereldoorlog werden grote moerasgebieden, onder andere het *Hoge Moer* en de *Moeren* te Postel en de *Halve Roeien* te Dessel drooggelegd en bossen, onder andere in de *Zeven Heerlijkhedenheide*, gerooid in functie van de moderne landbouw.

Parallel met vernoemde ingrepen in het landschap kregen Mol en omgeving een belangrijke recreatieve functie. Voornamelijk op en aan plassen en vijvers verschenen campings, weekendverblijven en vakantie dorpen: het provinciaal domein *Zilvermeer*, het *Zilverstrand*, camping *Familiestrand*, camping *Goor* en het *Campinastrand* te Dessel, de zandwinningsput *Miramar* (op het gewestplan Natuurgebied!) en - last but not least - het *Sun Parc 'Rauwse Meren'*.

Voor dit grootschalig project werd op 7 februari 1990 het Gewestplan *Herentals-Mol* aangepast door de Vlaamse Gemeenschap.

Een deel van de nabestemming "*Groengebied*" van het ontginningsgebied en van de bestemming "*Natuurgebied*" van het Verkallenbos werd omgezet in "*Gebied voor dag- en verblijfsrecreatie*". Van de gelegenheid werd gebruik gemaakt om een illegale ontbossing en het golfterrein ten zuiden van de weg naar Lommel te regulariseren en de camping *Zilvermeer* uit te breiden in oostelijke richting. Rij je van het Zilvermeer naar Mol (Rauw) dan zie je nu vanaf het stort Klein Verkallen tot in Rauw één open vlakte, waar ze vroeger volledig bebost was... Het geheel van recreatiegebieden werd onder impuls van de *Toeristische Federatie van de Provincie*

Antwerpen vervolledigd met een netwerk van fietspaden in Postel en langsheen het Kempisch Kanaal. Het spreekt voor zich dat dergelijke infrastructuur ook zijn impact heeft op de nog resterende natuurgebieden, vooral dan op de voor de fauna zo noodzakelijk rust en stilte.

EN WAT MET DE WATERRIJKE GEBIEDEN?

Bekijken we de huidige toestand van de hierboven beschreven 'waterrijke gebieden' van Mol en Dessel, dan zijn er gelukkig ook nog positieve aspecten vast te stellen.

De *vijvers van Dr. Schryvers* kunnen nu beschouwd worden als 'jacht domein', een betwistbaar grond- (en water)gebruik in natuurbehoudskringen.

We mogen echter niet vergeten dat sommige uitgestrekte natuurgebieden hun bestaan te danken hebben aan het grootgrondbezit. Naast bos- en landbouw is de jacht er de enige bron van inkomsten en alleen al het behoud van de open, groene ruimte is in deze tijd een niet te versmaden voordeel.

Op het Gewestplan *Herentals-Mol* werden de vijvers aangeduid als "*Natuurreservaatgebied*".

De *Ronde Put en omgeving* was tot voor enkele jaren privé-eigendom. Vanaf 1963 werd de *Ronde Put* zelf - oppervlakte 40 ha - verhuurd aan de v.z.w. *de Belgische Natuur- en Vogelreservaten*.

De *Ronde Put en omgeving* (*Lange Linnenput, Hoge Heide en Kommiezenheide*, oppervlakte ongeveer 206 hectaren) werd op 6 juli 1993 beschermd als landschap. Hetzelfde jaar kocht het Vlaams Gewest bijna het gehele gebied aan. Sindsdien zorgt de *Afdeling Natuur* van de AMINAL voor het beheer. We kunnen dus stellen dat de *Ronde Put en omgeving* nu optimaal is veiliggesteld voor de toekomst.

De *Goor* is grotendeels eigendom van de gemeente Dessel, die er in samenwerking met de natuurvereniging *Den Bunt* tot nu toe in slaagde jacht, visvangst, landbouw en natuurbeleving zodanig te regelen en te combineren dat het landschap er niet onder lijdt.

Op het Gewestplan *Herentals-Mol* werd het *Goor* aangeduid als "*Natuurgebied*".

Op 6 juli 1993 werd het gebied, met een oppervlakte van ongeveer 87 hectaren, beschermd als landschap.

De kleinere plassen van *Den Diel* nabij het Kempisch Kanaal zijn eigendom van de gemeente Mol. Buiten het broedseizoen zijn ze vrij toeganke-

lijk voor het publiek, mits in achtnaam van een aantal regels.

De twee grote plassen zijn in privé handen.

De grootste ligt in het jachtterrein van de familie Emsens.

Alle plassen liggen volgens het Gewestplan Herentals-Mol in het "Natuurreservaatgebied".

De Maat is eigendom van de gemeente Mol. Slechts de noordkant van het reservaat, grenzend aan de kanaaldijk, is opengesteld voor vissers. In 1957 werd de bewaking van het reservaat toevertrouwd aan de v.z.w. *de Belgische Natuur- en Vogelreservaten*. Sinds enkele jaren wordt het beheer, vooral het maai- en graasbeheer van de watering, uitgevoerd door de *groendienst van Mol*. Op het Gewestplan Herentals-Mol werd het natuurreservaat *De Maat* aangeduid als "Natuurreservaatgebied", het park als "Parkgebied" en de herstelde watering als "Natuurgebied".

Helaas rust op het waterrijk gebied van *De Maat* en *Den Diel* een zeer ernstige bedreiging, met name de omlegging en verbreding van het Kempisch Kanaal tussen de *Blauwe Kei* in *Lommel* en de *zwaaiikom van Dessel*, met vervanging van sluis 3 aan *De Maat*. Sluizen 1 en 2 zouden blijven bestaan in een soort van afgesneden meander.

Het tracé volgens het *Reservatie- en erfdiensbaarsheidsgebied* op het Gewestplan Herentals-Mol loopt in een grote boog ten noorden van het huidige tracé, dichtbij de plassen van *Den Diel*. Een alternatief tracé zou een stuk van *De Maat* innemen. Hoe dan ook, een dergelijke grootschalige ingreep zou ongetwijfeld een grote invloed hebben op het grondwaterpeil van de omgeving, waardoor vooral de gevoelige laagveenvegetaties gedoemd zouden zijn om te verdwijnen.

Het Buitengoor-Meergoor tenslotte is grotendeels eigendom van het provinciebestuur (beheerder van het *Zilvermeer*), de familie *Emsens* en de familie *Eysermans* (beheerder van het *Zilverstrand*). Deze eigenaars zijn bereid om mee te werken aan het beheer van het reservaat. De *Afdeling Natuur* van de *AMINAL* is recent begonnen met aankoop van enkele percelen en heeft de intentie er binnen afzienbare tijd een staatsnatuurreservaat op te richten. Het *Departement Biologie van de Universitaire Instelling te Antwerpen* verrichte er baanbrekend werk met haar wetenschappelijk onderzoek. Het gehele gebied met een oppervlakte van ongeveer 75 hectaren werd op 2 juli 1982 beschermd als landschap. Het belangrijkste probleem is momenteel de verbosing van het *Buitengoor*, voornamelijk door uitzaai-

ing van *Ruwe berk* en *Corsicaanse den*, waardoor de zeldzame vegetaties verdwijnen. Hoewel de *Afdeling Land* van *AMINAL* kortelings start met het beheer van enkele percelen in zowel het *Buitengoor* als het *Meergoor*, is er duidelijk nog heel wat werk aan de winkel om tot een integraal beheer te komen. In dit verband biedt het nieuwe *Decreet houdende bescherming van landschappen* van 16 april 1996 een aantal concrete mogelijkheden. Zowel in de recent als in de vroeger beschermde landschappen kunnen *beheerscommissies* opgericht worden met afgevaardigden van eigenaars, pachters, huurders, betrokken administraties en gemeenten, en verenigingen die het herstel en het beheer van het natuur-

EINDNOTEN

- (1) Vlaams Gewest, Geologische kaart van België, Kaartblad 17) Mol, Belgische Geologische Dienst, afdeling Vlaanderen, Ministerie van Economische Zaken, Administratie van het Mijnwezen, Brussel, 1995.
- (2) WITTEWRONGEL I., N.V. S.C.R.-Sibelco), niet gepubliceerde tekst i.v.m. het zand van Mol, 1996.
- (3) Niveo-eolisch: meegevoerd door sneeuw en wind.
- (4) Het ideale industriezand zou voor 100 % uit kwarts moeten bestaan, terwijl de meeste zanden verontreinigd zijn door bijmenging van andere bestanddelen zoals klei, organisch materiaal, schelpen, zware metalen en/of veldspaat. Dikwijls zijn de zandkorrels sterk roestbruin gekleurd door de neerslag van ijzeroxide op het oppervlak. Ook de korrelgrootte speelt, afhankelijk van de toepassing, een zeer belangrijke rol.
- (5) S.C.R.-Sibelco N.V., Kwarts, wereldwijd, Antwerpen.
- (6) Het verwerkte kwartszand wordt in tal van industrieën gebruikt:
  - de glasindustrie in al haar toepassingen (o.m. glasvezels en kristalglas);
  - keramische industrie (o.m. email en porselein);
  - metallurgische toepassingen zoals in gietvormen en vuurbestendige materialen;
  - abrasieve doeleinden zoals schuurpoeders, schuurpapier en zandstralen;
  - productie van siliciumcarbide voor slijpschijven en -stenen (hoog smeltpunt);
  - productie van 'waterglas' (natriumsilicaten), toegepast in b.v. wasmiddelen-industrie.
- (7) VAN NOOTEN J., (Ere-schoolbestuurder), *Grepn uit het verleden en het heden van de Aard*, Aard-Geel, 1961.
- (8) Universitaire Instelling Antwerpen, Departement Biologie (Onderzoeksgroep Natuurbehoud) i.s.m. Werkgroep Landschapsecologisch Onderzoek-Vlaanderen, De invloed van Kempische kanalen op natuurwaarden in de Kempen, Wilrijk, 1989.
- (9) DE CEUSTER, E., *De bosbouw in Vosselaar*, niet gepubliceerde tekst, 1982.
- (10) DE LANGHE J.E. & VAN ROMPAEY E., *Floristische studie van het "Domein der Kempen" te Postel*, voorlopig verslag, 1957.
- (11) MEESTERS L., *De Ronde Put en omgeving te Mol (Postel)*, RMLZ-Documentatiemap Landschapsonderzoek nr. 4, 15-42, Brussel, 1982.
- (12) Nomenclatuur volgens de "Naamlijst van de flora van Nederland en België" welke verscheen om in deze naamgeving eenheid te brengen, Gorteria 13, nummer 5/6, 86-170, 1986.
- (13) DRAULANS D., *Dagroofvogels te Mol-Postel en omgeving*, De Wielewaal, Turnhout, 1984.
- (14) DAEMEN F., schriftelijke gegevens, Retie, 1996.
- (15) DRAULANS D., niet gepubliceerde vogelinventarisaties, 1974-1977.
- (16) SMET F., niet gepubliceerde vogelinventarisaties, 1980-1981.
- (17) MICHIELS N., *Inleidende ecologische studie van drie coëxisterende Symptrem-soorten (O. Odonata, Fam. Libellulidae) in Den Diele*, Mol, eindverhandeling ingediend tot het bekomen van de graad licentiaat Wetenschappen - groep Dierkunde, U.I.A. Departement Biologie, Wilrijk, 1984.
- (18) EMBRECHTS J., VAN STRAETEN D., *Het Buitengoor*, Eindverhandeling tot het bekomen van de graad van licentiaat in de wetenschappen, sectie biologie, richting plantkunde, U.I.A., Wilrijk, 1980.
- (19) Trek- of petgaten: de langwerpige putten waaruit het veen of moer werd geschept.

Zetwallen of legakkers: ruimte tussen de trek- of petgaten waar het veen of moer werd gedeponneerd om het te laten drogen.

Sluis nr. 3 aan
De Maat te Mol
(foto L. Meesters)

lijk milieu en het betrokken landschap tot doel hebben. Deze commissies kunnen een *beheersplan* opmaken dat slechts kan uitgevoerd worden op vrijwillige basis door middel van een *beheersovereenkomst*. Het decreet voorziet tevens een *financiële regeling* met het oog op de verwezenlijking van het beheersplan. Er kunnen *premies* toegekend worden voor het opmaken van het beheersplan, voor instandhoudings- en onderhoudswerken, voor herstel- en verbeteringswerken en/of voor ontsluitings-, onderzoeks- en voorlichtingswerkzaamheden...

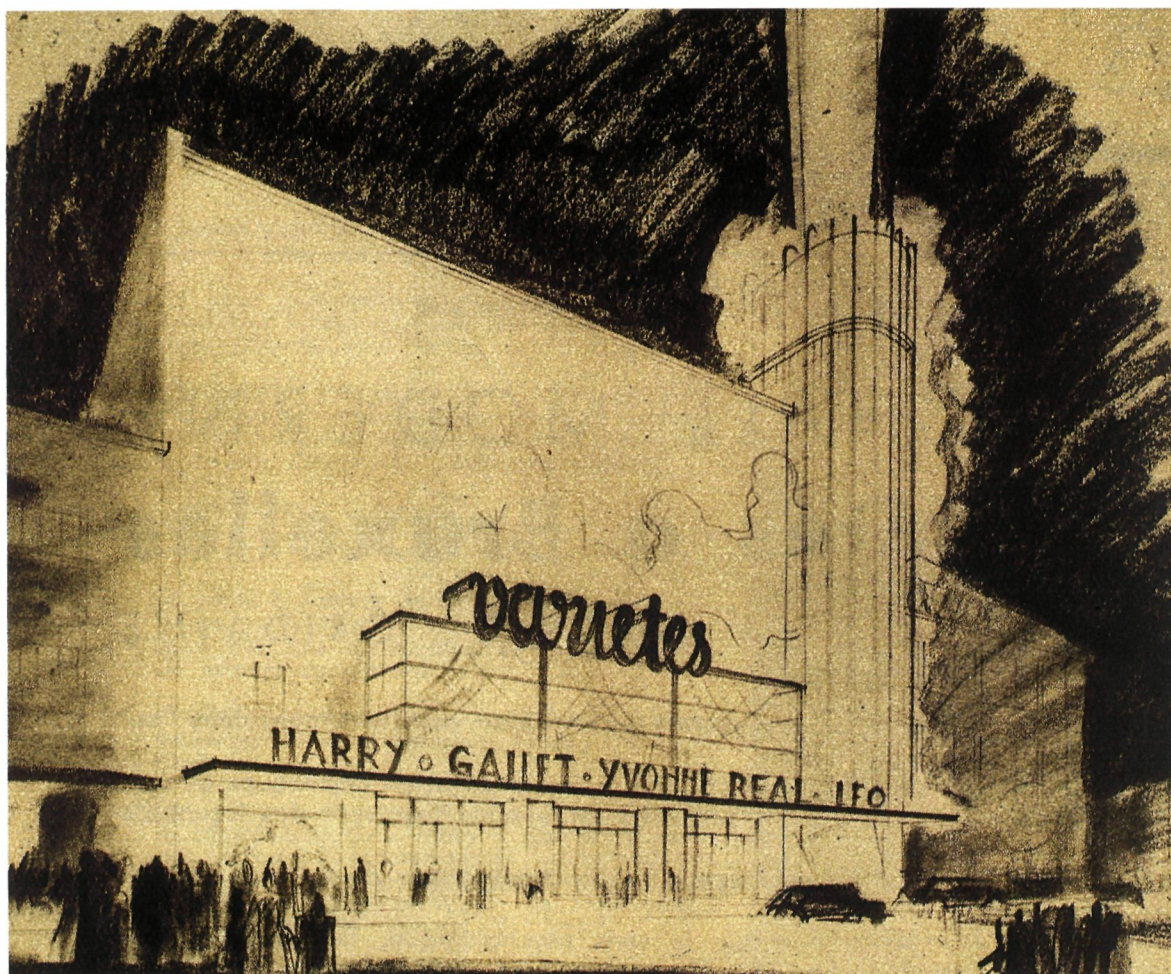
Ludo Meesters is landschapsdeskundige bij Monumenten en Landschappen.

CINEMA VARIETES: EEN JONG EN KWETSBAAR MONUMENT

STEPHANE DUQUESNE EN EBRU TORUN

Théâtres des Variétés, presentatietekening van V. Bourgeois en H. Gridaine (uit *Bâtir*, 1937, 53, p. 1142)

Cinéma Variétés, gelegen Mechelsestraat 25 te Brussel, is een jong en kwetsbaar monument. Sinds 1983 wordt hij niet meer actief gebruikt. Zijn korte maar boeiende geschiedenis toont aan dat het gebouw héél wat herbestemmingsmogelijkheden biedt. Deze vaststelling zou precies een

stimulans moeten zijn om het monument te redden van een onstuitbaar verloederingsproces. Een degelijke herbestemmings- en restauratiepolitiek voor de *Cinéma Variétés* zou de omgeving opnieuw aantrekkelijk kunnen maken als leef- en uitgaansbuurt.

HISTORIEK

In april 1912 werd de *brasserie-concert-cinéma, Théâtre du Vieux Bruxelles - Oud Brussel* ingehuldigd op de plaats waar zich de huidige *Cinéma Variétés* bevindt. Architect Georges Peereboom ontwierp het gebouw op een perceel van 525 m². De maximale capaciteit bedroeg ongeveer 850 man. In 1915 veranderde het *Théâtre du Vieux Bruxelles* in een operettetheater, onder dezelfde naam. Op het einde van 1919 werd het heropend na een brand. In 1921 bracht architect Richard Pringiers een aantal wijzigingen in het interieur aan zodat het plaats kon bieden aan 1013 toeschouwers (636 op de begane grond en 377 op de verdiepingen). Van 1922 tot 1923 werden er operettes en vaudevilles van *Het Vlaamsch Tooneel* opgevoerd. Nadien werd het *Théâtre du Vieux Bruxelles - Oud Brussel de Moulin Rouge*. Op 4 november 1936 werd het gebouw gesloopt.

Enkele maanden voor de sloping, startten de architecten Victor Bourgeois (1) en Maurice Gridaine (2) met hun ontwerptekeningen voor de *Théâtre-Music Hall des Variétés* (3). Op 26 oktober 1937 werd het gebouw ingehuldigd. De *Société d'Attractions Théâtrales* was de eigenaar van het muziektheater. André Franck was directeur. In mei 1938 werden de activiteiten stopgezet wegens te weinig publieke belangstelling. Muziektheaters waren niet meer in trek, zelfs als zij over de meest avant-gardistische technologische middelen beschikten. In augustus 1938 huurde Metro Goldwyn Mayer het gebouw en werd de *Théâtre-Music Hall des Variétés*, nog steeds met theater, opnieuw geopend. Van 27 juni 1946 tot eind 1946 werd het gebouw gesloten. Nadien werd het heropend als bioscoop en niet meer als theater. Op 18 oktober 1978 kocht de regering de bioscoop. Op 16 februari 1983 werd de *Variétés* gesloten om veiligheidsredenen. Datzelfde jaar is de Franse Gemeenschap eigenaar geworden van het gebouw. Recentelijk werd de voorgevel getransformeerd (4).

STEDENBOUWKUNDIGE CONTEXT

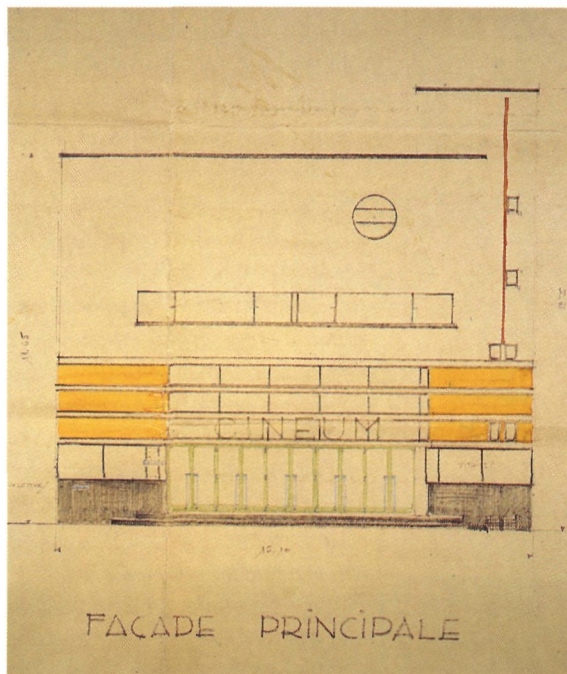
De *Variétés* is gelegen in de Mechelsestraat te Brussel, in het noordelijk gedeelte van de stad. Tijdens de eerste helft van deze eeuw was het merendeel van de Brusselse bioscopen gesitueerd in deze buurt. De Mechelsestraat is een zijstraat van de Adolphe Maxlaan. Aan deze laan (voorheen Noordlaan genaamd) werden heel wat bioscopen gebouwd, met name de *Théâtre Cinématographique* (1905), de *Royal Nord* (1906), de *Théâtre Pathé* (1908) - in 1927 de *Splendide* genaamd - de *Winter Palace*

(1911), de *Plaza* (1928), de *Marivaux* en de *Cinéac* (1932). De *Vieux Bruxelles* (1917, vervangen door de *Variétés* in 1937), de *Cinéum* (1935) en de *Belge Cinéma* (later samengegaan met de *Splendide*) bevonden zich in de Mechelsestraat. In de nabijheid van de *Variétés* lagen ook nog de *Eden* (1906-1907) en de *Métropole* (1932), beiden in de Nieuwstraat, de *Eldorado* (1933) en de *Scala* (de Brouckèreplein). Tegenwoordig zijn al deze bioscopen gesloten of hebben ze een nieuwe functie gekregen, zoals de *Plaza*, die een meubelwinkel werd. Veel woningen in de buurt van de *Variétés* bevinden zich in een vervallen toestand. Sommige worden nog gebruikt voor peepshows en dergelijke. Desondanks heeft de onmiddellijke omgeving aantrekkelijke winkelcentra, zoals in de Nieuwstraat en op het Rogierplein. De *Variétés* en zijn omgeving bieden daarom heel wat herbestemmingsmogelijkheden.

Inkomhal van de *Cinéac-Nord* aan de Adolphe Maxlaan, Pierre de Montaut & Adrienne Gorska, 1932 (uit *La Cité*, 1933, XI/2, p. 29)

Gevelopstand van de *Cinéum* in de Mechelsestraat, Charles Colassin, 1935 (Stadsarchief Brussel, Openbare Werken, 45089)

STIJLKENMERKEN

Door de uitvinding van de geluidsfilm in 1927, zagen bioscopeigenaars zich genoodzaakt hun zalen te verbouwen en aan te passen aan nieuwe technische eisen. De meeste theaters voldeden immers niet meer aan de nieuwe akoestische normen omdat de wanden veelal overdadig met pleisterwerk waren gedecoreerd. De akoestisch beste zalen waren de waaivormige of ovale zalen. Vormelijk en technisch beantwoordden de art-decostijl en het modernisme goed aan deze akoestische eisen. De *Gaumont-Palace* in Parijs is precies om deze redenen verbouwd door Henri Belloc in 1930-1931. De Franse architect Rob Mallet-Stevens had in dat opzicht een bijzondere modernistische visie voor de inrichting en de architectuur van bioscopen.

"De toutes les constructions qu'on édifie de nos jours, une salle de cinéma est une de celles qui doit présenter le caractère le plus moderne. Si un hôtel de ville, des halles, un musée, une bibliothèque peuvent à la rigueur être d'une architecture rappelant le passé, un cinéma essentiellement nouveau par sa destination, doit être franchement moderne. Une gare "Louis XVI" est un anachronisme; une centrale électrique "Renaissance" ferait rire; une station de T.S.F. "Empire" serait ridicule, un cinéma qui ne serait pas conçu dans le style contemporain ne pourrait pas être beau. Une salle de cinéma ne se construit pas comme un théâtre ou une salle de concert; le programme que doit réaliser l'architecte est tout autre. Les premier rangs ne sont pas les meilleurs, les fauteuils établis dans les théâtres de plan circulaire, fauteuils où en regardant devant soi on aperçoit des loges élégantes, n'ont aucune valeur de cinéma; la salle est obscure, on regarde l'écran et non le public. L'emplacement de la cabine modifie également en coupe le tracé des galeries; le pinceau lumineux ne doit être traversé par aucun obstacle: colonne, spectateur ou rideau, il doit attaquer l'écran le plus normalement, le plus perpendiculairement possible, sous peine de déformation des images. Les risques d'incendie au théâtre sont surtout sur la scène, devant le public; au cinéma, ils sont vers la cabine de l'opérateur, derrière le public. D'où une évacuation de secours différente. Au théâtre, le foyer joue un rôle, les entractes sont nombreux; les vestiaires doivent être spacieux et faciles d'accès. Au cinéma pas de coulisses, de loges d'artistes, de machineries, dessus dessous, de magasins d'accessoires et de costumes, de feux d'orgues électriques, de salles de décors. Un mur avec rectangle peint en blanc et une boîte en fer dans laquelle luit un arc électrique. Cette boîte porte en ses flancs acteurs, décors, accessoires, costumes, foules, animaux,

monuments, villes entières, et la campagne sous le soleil ou la pluie, et la mer vivante, et les montagnes aux plus hauts sommets, et toutes les étoiles du ciel. Un cinéma est un hangar noir judicieusement disposé dans lequel est donné un spectacle nouveau. Un cinéma est forcément moderne" (5).

In Duitsland (Bauhaus), Nederland (De Stijl) en Groot-Brittannië overheerste er een sterke modernistische strekking. In 1921 werd in Berlijn het *Titania Palast* gebouwd (architecten Schöffer, Schlönbach en Jacobi), en in 1926 bouwde Erich Mendelsohn het *Universum* in dezelfde stad. De Nederlandse architect Theo Van Doesburg ontwierp in 1928 de *Cinéma-dancing de l'Aubette* in Straatsburg en Duiker in 1934 de *Cineac* *Handelsblad* in Amsterdam. Deze avant-gardistische stijlen werden eveneens gebruikt voor de encenering van films zoals *Das Cabinet des Dokter Caligari* (expressionistische film door Robert Wiene, 1920) en *L'Inhumaine* (futuristische film door Marcel Lherbier met modernistische encenering ontworpen door Robert Mallet-Stevens en Cavalcanti).

In Groot-Brittannië ontwikkelde Oscar Deutsch in 1930 de O.D.E.O.N.-bioscoopketen. Deze cinema's combineren een modernistische vormgeving (bijvoorbeeld vlakke oppervlakten, het spelen met volumes) met art-decoverwijzingen (afgeronde hoeken en de typische art-decotypografie). Een voorbeeld hiervan is de *Cinéma Variétés* in Brussel waar de vormgeving van de voorgevel modernistisch is terwijl het interieur in art-decostijl gedecoreerd was. Vanaf de jaren '20 raakte neonverlichting erg in trek. De gekleurde verlichtingsbuizen konden verschillende vormen aannemen en zodoende de aandacht trekken van toeschouwers. Neonverlichting werd voor publicitaire doeleinden gebruikt maar eveneens om bepaalde vormelijke aspecten van de modernistische gebouwen te benadrukken. De meest gekende voorbeelden zijn de O.D.E.O.N.'s in Groot-Brittannië en de *Titania Palast* in Berlijn. Het lichtspel als dusdanig werd dus belangrijk in heel het architectuurgeheel, wat een ware verwijzing betekende naar de *architecture de lumière*. De *Variétés* is één van de eerste bioscopen ter wereld die met neon werd verlicht. De toren werd voorzien van verticale neonbuizen om de aandacht te trekken van voorbijgangers in de Adolphe Maxlaan. De naar boven toe gerichte verlichting op de toren (6) versterkte deze aantrekkingskracht nog, zoals laserstralen dat tegenwoordig doen om bijvoorbeeld discotheken 's nachts herkenbaar te maken.

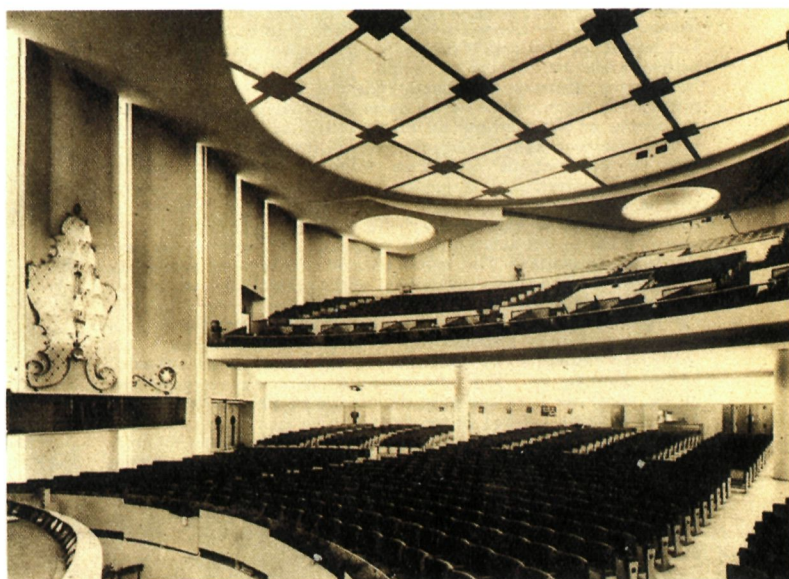

De deelnemers
aan het eerste
CIAM-congres, La
Sarraz, 1928.
Derde van links is
Victor Bourgeois
(uit Gossel & Leut-
hauser, *Architec-
tuur van de 20ste
eeuw*, Taschen,
Keulen, 1991,
p. 393)

Deze ideeën werden uitgewerkt voor de bouw-
vraag van 2 november 1936. Twee dagen later wer-
den de afbraakwerken gestart van het voorgaande

Théâtre des Variétés, algemeen gezicht op de zaal, oorspronkelijke toestand (uit Bâtir, 1937, 61, p. 1508)

De vloer van de zaal bestond uit een licht hellend en een horizontaal gedeelte. Op de horizontale vloer stonden er tafels en stoelen voor de *brasserie-café-concert* terwijl er zich op het hellend vlak vaste rijen stoelen bevonden. Op de hogere verdiepingen waren er hellende zittreden. Zij hadden een sterke helling om de visuele en akoestische eigenschappen van de zaal te optimaliseren.

Op technisch vlak kan de *Variétés* beschouwd worden als één van de modernste theaters in Europa (9). De scène met een diameter van 12 m kon om een as draaien, er was een orkestlift die tot op een hoogte van 12 m kon worden gebracht en dienst kon doen als proscenium en een deel van het dak met een oppervlakte van 200 m² kon worden geopend. Boven-

Théâtre des Variétés, gezicht op het café-restaurant Bagdad, oorspronkelijke toestand (uit Bâtir, 1937, 61, p. 1508)

dien was het één van de eerste zalen ter wereld met neonlicht.

De klimaatregeling van de zaal was ultramodern. De temperatuur en de vochtigheidsgraad werden constant gecontroleerd en de luchtverversing van de lucht bedroeg 1 m³ om de 7 minuten. De atmosferische druk in de zaal was hoger dan buiten zodat een te droge lucht kon worden vermeden.

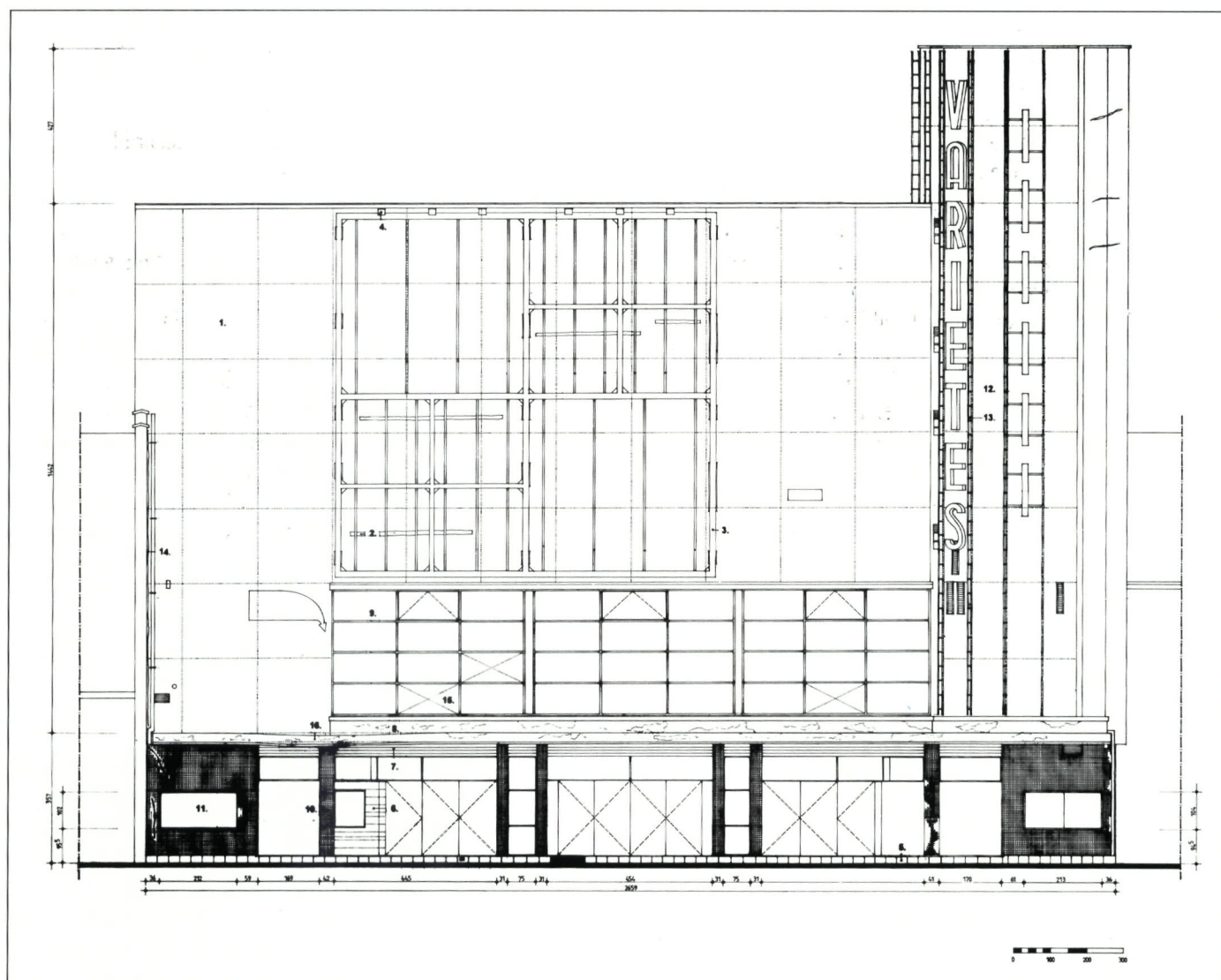
De zaal was in art-decostijl ontworpen. De muren waren verfraaid met lichtroze gegolfde panelen en beide zijden van de scène werden voorzien van twee gedecoreerde hoekkolommen. Tussen het toneel en de balkons, aan de voorzijde van de zaal, waren er hoge verlichtingsarmaturen geplaatst uit koper en nikkel met dertien lampen. In het plafond, onder het opengaan van het dak, was er een cirkelvormig glasvlak aangebracht met een dambordpatroon. Dit is een typische plafondverfraaiing van Gridaine die we in andere door hem ontworpen bioscoopzalen in Parijs (10) kunnen terugvinden. In het glasvlak waren eveneens verlichtingselementen geplaatst. De zaal werd verlicht in verschillende kleuren. De lichtroze muren waren voorzien van blauwe neon, het podium baadde in het roze, het balkon in het groen en het beglaasde deel van het plafond in het roze en groen. Het toneelgordijn van de scène kreeg een *tango* (11) kleur. Als het dak geopend was, kon de zaal met daglicht verlicht worden.

Bagdad was het *café-restaurant* op de eerste verdieping, een bijzondere mooie ruimte in art-decostijl. Er stonden tafels en stoelen en er was een klein podium voor muzikanten. Aan de linker- en rechterzijde van de ruimte, boven de trappen, bevonden zich kleine platforms.

DE VERBOUWINGEN IN 1960 VAN PAUL EN MARCEL MIGNOT

Ter hoogte van de inkompartij werd de *gevel* bekleed met paarse mozaïeken. De beglazing van de toren werd vervangen door isolerende gevelpanelen. Aangezien de projectiecabine verplaatst werd en de toren zodoende geen functie meer had, was het

1. Bakstenen gemetselde muur, bepleisterd en in het wit geschilderd	5. Arduinstein	9. Witgeschilderd ijzeren profielen	13. Witgeschilderde ijzeren geraamte
2. Houten panelen	6. Grijs marmer	10. Paarse tegeltjes (2cm/2cm)	14. Barst
3. IJzeren advertentieraamwerk	7. Witte P.V.C. panelen	11. Uitstallkast voor adverteerders	15. Gebroken vensters
4. IJzeren spotlichten	8. Witgeschilderde betonnen plaat	12. Witgeschilderde multiplex panelen	16. Verzakking

Variétés, gevel-
opstand, situatie
vóór de jongste
'restauratie'
(tekening
S. Duquesne)

transparante karakter immers niet langer noodzakelijk. Hierdoor verloor de toren zijn oorspronkelijk verticaliserend effect en werd de visuele illusie verwekt dat de toren integraal deel uitmaakte van het bepleisterde deel van de voorgevel.

Een andere wijziging ten opzichte van de oorspronkelijke toestand, was de bevestiging van een metalen structuur aan de bepleisterde voorgevel, voor de reclamepanelen.

De *inkom* werd volledig verbouwd zodat er van het oorspronkelijk ontwerp niets meer overbleef. Aan de esthetische kwaliteiten van het authentiek gebouw werd er weinig of geen aandacht geschonken.

De verbouwingswerken waren louter functioneel. Er werd een nieuwe wand gebouwd achteraan de hal. Deze was nodig om de nieuwe geprefabriceerde hellende zittreden in de bioscoopzaal visueel af te schermen. De verbouwde inkomhal is veel groter dan de oorspronkelijke. De deuren, de kassa's en de trappen werden gewijzigd.

Paul en Marcel Mignot kregen in 1960 de opdracht een nieuwe projectiecabine voor de *bioscoopzaal* te ontwerpen. Zij maakten een glazen 'kast' op de begane grond onder het balkon. Via deze kast kon er worden geadverteerd. Deze cabine werd niet langer dan één jaar gebruikt.

In 1961 werd de *Variétés* tot cinerama verbouwd. Hiervoor werden drie projectiecabines ontwikkeld, links, rechts en in het midden van de zaal, net onder het voormalig balkon. Er werd een nieuw projectiescherm van 146° geplaatst. Voor de cinerama was de zaal te hoog zodat men genoodzaakt was een vals plafond aan te brengen onder het oorspronkelijk plafond. Dit vals plafond werd met metalen kabels aan de gordingen van het dak bevestigd. Hiervoor werden de transparante panelen van het originele plafond weggehaald. Op 19 september 1961 werd er een patent uitgereikt voor de *Cinérama des Variétés*. Vanaf 1963 werden de projecties via de twee projectiecabines, links en rechts in de zaal, stopgezet. Enkel de centrale *cinerama 70* werd nog gebruikt. Hierdoor werd het convex scherm overbodig en vervangen door een vlak projectievlak. Op 12 september 1978 werd de cinema voorzien van een *spaciotion*.

De architecten brachten hellende zittreden aan op de begane grond van de zaal, waardoor het aantal toeschouwers tot 1040 werd teruggebracht (12). De hoger gelegen zitplaatsen links en rechts van de zaal boden geen goed zicht op het scherm. Er werden dan ook nieuwe wanden geplaatst zodat deze zitplaatsen niet meer konden worden gebruikt. Hierdoor was de oorspronkelijke decoratie niet meer zichtbaar.

Het *café-restaurant Bagdad* werd volledig verbouwd, zodat er van het oorspronkelijk ontwerp niets meer te zien is. De oorspronkelijke ruimte was door een wand afgescheiden van de circulatieruimte op de eerste verdieping. Deze muur werd vervangen door een nieuwe muur met publiciteitsnissen. De centrale projectiecabine en de bergruimte bevinden zich achter deze wand. Door deze verbouwing werden het *café-restaurant* en de circulatieruimte tot één grote ruimte herleid. Aan de linkerzijde van de *Bagdad* werd er een nieuwe muur toegevoegd. Hierachter bevond zich een nieuwe keuken. Aan de rechterzijde werd er een nieuwe rechte trap gebouwd naar het hoger gelegen niveau in de toren. Ter hoogte van de glazen erker werd er een nieuwe tapkast geplaatst.

MATERIAAL- EN STRUCTUUR-BESCHRIJVING VAN HET GEBOUW (OORSPRONKELIJKE EN VERBOUWDE TOESTAND)

De hele constructie werd eenvoudig opgevat. Het gebouw bestaat uit een Hennebique-structuur, (13) met andere woorden een structuur waarbij de lasten afgevoerd worden via balken en kolommen. De niet

dragende muren zijn in metselwerk. De meeste balken en zuilen werden verborgen in de muren. De zichtbare kolommen werden bekleed met mozaïek of bepleisterd en daarna beschilderd. De enige plaats waar het bakstenen metselwerk zichtbaar bleef, is de theatertoren in de Sint-Pietersstraat.

Het dak wordt gedragen door gordingen die op hun beurt rusten op metalen vakwerkliggers. Op de houten dakbeboording werd er een dakdichting geplaatst in bitumen. Bij de verbouwingen werd er aan de draagstructuur van het gebouw weinig gewijzigd. De oorspronkelijke draagmuur in de inkom werd gesloopt en vervangen door metalen draagprofielen. De muren in de inkomhal (begane grond) en het *café-restaurant* (eerste verdieping) werden oorspronkelijk bepleisterd met kalkmortel terwijl de wanden die in 1961 werden toegevoegd, bepleisterd werden met cementpleister. Het pleisterwerk kreeg meestal een verflaag of werd met behangpapier behangen. Onder het oorspronkelijk plafond van de inkomhal werd er tijdens de verbouwingswerken in 1961 een lamelplafond aangebracht. De meeste vloeren kregen een tapijtbekleding.

EVALUATIE VAN DE OORSPRONKELIJKE TOESTAND EN DE VERBOUWINGEN

Het haast blinde 'geloof' in de technologie en de toekomst heeft zowel het programma als de vormgeving van het monument beïnvloed. Een aantal elementen zoals de neonverlichting, het opengaand dak, de orkestlift, het draaitoneel, de verwarming en

Het opengaand dak van het *Théâtre des Variétés* werd manueel bediend (eigen foto)

Variétés,
oorspronkelijke
toestand
(tekeningen S.
Duquesne)

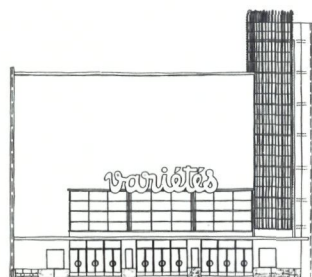
de akoestische apparatuur wijzen duidelijk in die richting. Toch zijn er een aantal details waaruit men duidelijk het experimenteel karakter kan afleiden. Het manueel archaïsch openingsmechanisme (hefboomsysteem) van het dak is daar een duidelijk voorbeeld van. Het opengaand dak werd al in 1938 niet meer gebruikt omdat het niet meer naar behoren functioneerde. Talrijke conceptuele fouten wijzen eveneens op het experimenteel karakter van het project. Zo had men geen oog voor thermische isolatie of voor koude bruggen, zodat er tal van bouwfysische problemen zijn ontstaan. Het oorspronkelijk plan van de begane grond werd beïnvloed door de twee assen van de inkom en de

theaterzaal. Het vormelijk probleem dat zich hierdoor stelde werd op een bijzonder mooie wijze opgelost door de esthetische, gebogen wand die de inkom scheidde van de inkomhal en door de bijzondere mooie verhoudingen van de kleine inkomhal en de grote bioscoopzaal.

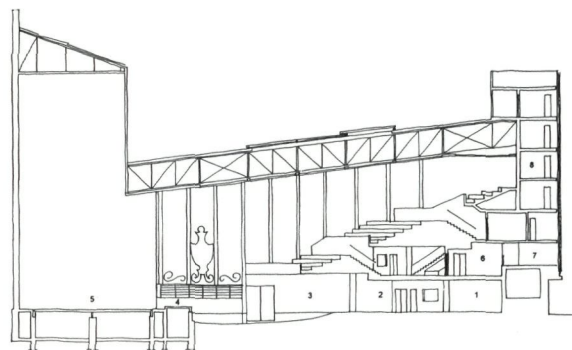
Het esthetisch en het functioneel aspect werden in het oorspronkelijk project niet aan het toeval overgelaten, ondanks de korte tijdsspanne waarin het gebouw ontworpen werd. Uit het resultaat blijkt dat de architectuur van Bourgeois en Gridaine goed op mekaar was afgestemd, zowel op inhoudelijk als op esthetisch vlak.

De verbouwingen in 1961 waren veeleer technisch

- 1 9 3 7 -

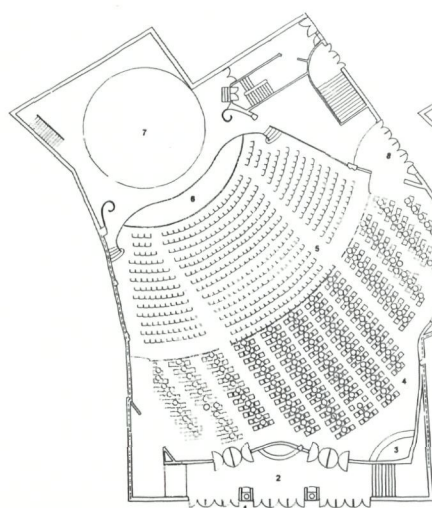

VOORGEVEL

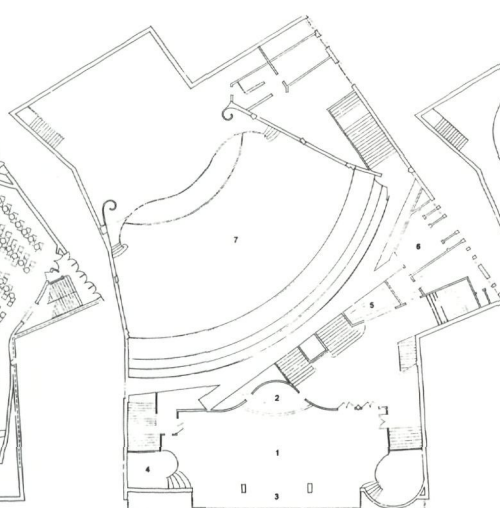
OVERLANGSE DOORSNEDE

1. Inkom	2. Zittreden met tafels	3. Zittreden
4. Orkestlift	5. Draaibaar podium	6. Bagdad café
7. Platform met lift	8. Projectiekabine	

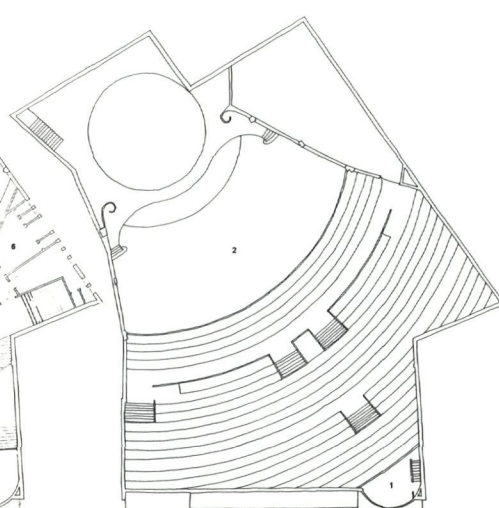
GELIJKVLOERS

1. Kassa	2. Inkom
4. Zittreden met tafels	5. Zittreden
7. Draaibaar podium	8. Uitgang

EERSTE VERDIEPING

1. Bagdad café	2. Tapkast
4. Platform met lift	5. Vestiaire
7. Zaal	

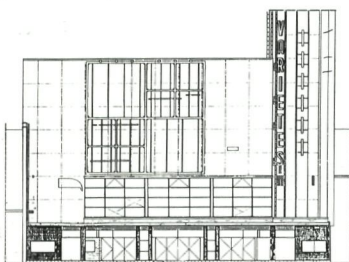

TWEDE VERDIEPING

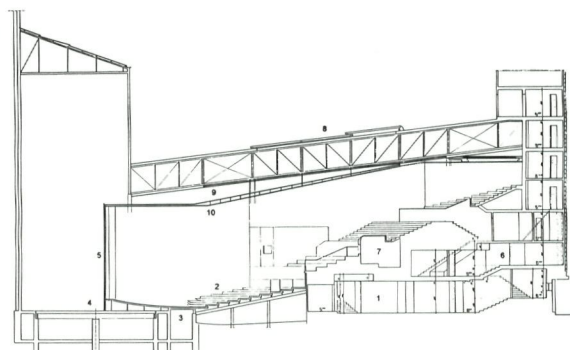
1. Projectiekabine	2. Zaal

HUIDIGE SITUATIE

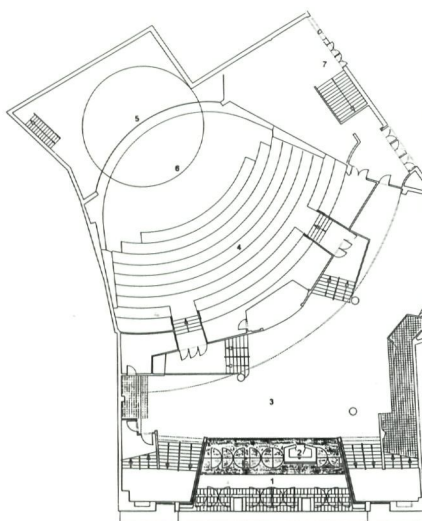

VOORGEVEL

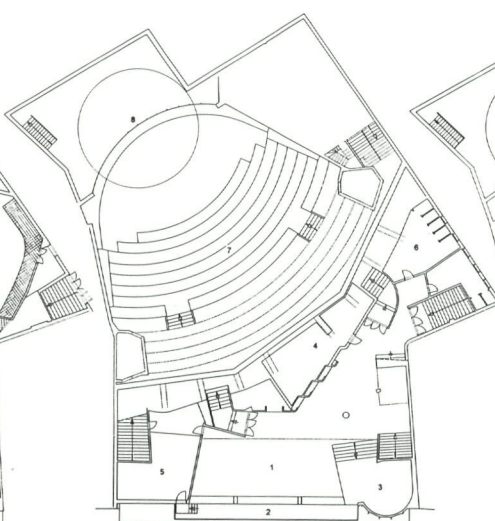
OVERLANGSE DOORSNEDE

1. Inkom	2. Zittreden (toegevoegd)	3. Orkestlift (defect)
4. Draaibaar podium (defect)	5. Projectiescherm (toegevoegd)	6. Bagdad café
7. Projectiecabine (toegevoegd)	8. Opengaand dak (defect)	9. Origineel plafond (bestaand)
10. Hangend platform (toegevoegd)		

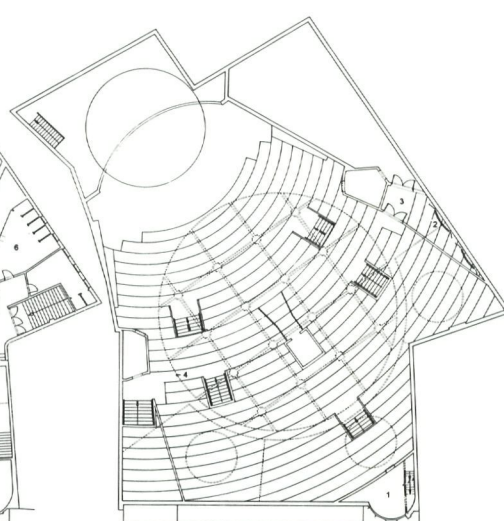
GELIJKVLOERS

1. Inkom vestiaire	5. Projectiescherm (toegevoegd)
2. Kassa (toegevoegd)	6. Draaibaar podium (defect)
3. Inkom	7. Nooduitgang
4. Zittreden (toegevoegd)	

EERSTE VERDIEPING

1. Bagdad café	5. Keuken (toegevoegd)
2. Veranda	6. Toiletten
3. Platform met lift	7. Zaal
4. Projectiecabine (toegevoegd)	8. Projectiescherm

TWEDE VERDIEPING

1. Originele projectiecabine
2. Originele werkpanelen voor het personeel (bestaand)
3. Uitgang
4. Origineel plafond (bestaand)

Variétés, toestand
1993 (tekeningen
S. Duquesne en
E. Torun)

en organisatorisch dan conceptueel of esthetisch zoals het oorspronkelijk project. Ze hadden betrekking op de projectieproblematiek en op de brandveiligheid. De verbouwingen tonen op geen enkele wijze enige vorm van respect voor of begrip van de oorspronkelijke toestand. Ze vertonen ook weinig architecturale kwaliteiten. Aan de esthetische oplossing die de architecten Bourgeois en Gridaine hadden gegeven aan het probleem van de verschillende asrichtingen van de inkom, de bioscoopzaal en het café-restaurant op de eerste verdieping, schonken de architecten Mignot bij de verbouwingen geen aandacht. Het oorspronkelijk hoogtechnologisch en experimenteel karakter van het gebouw verdween eveneens en een vernieuwend alternatief werd er niet gevonden.

De *Variétés* verloor bovendien aan waarde omdat de

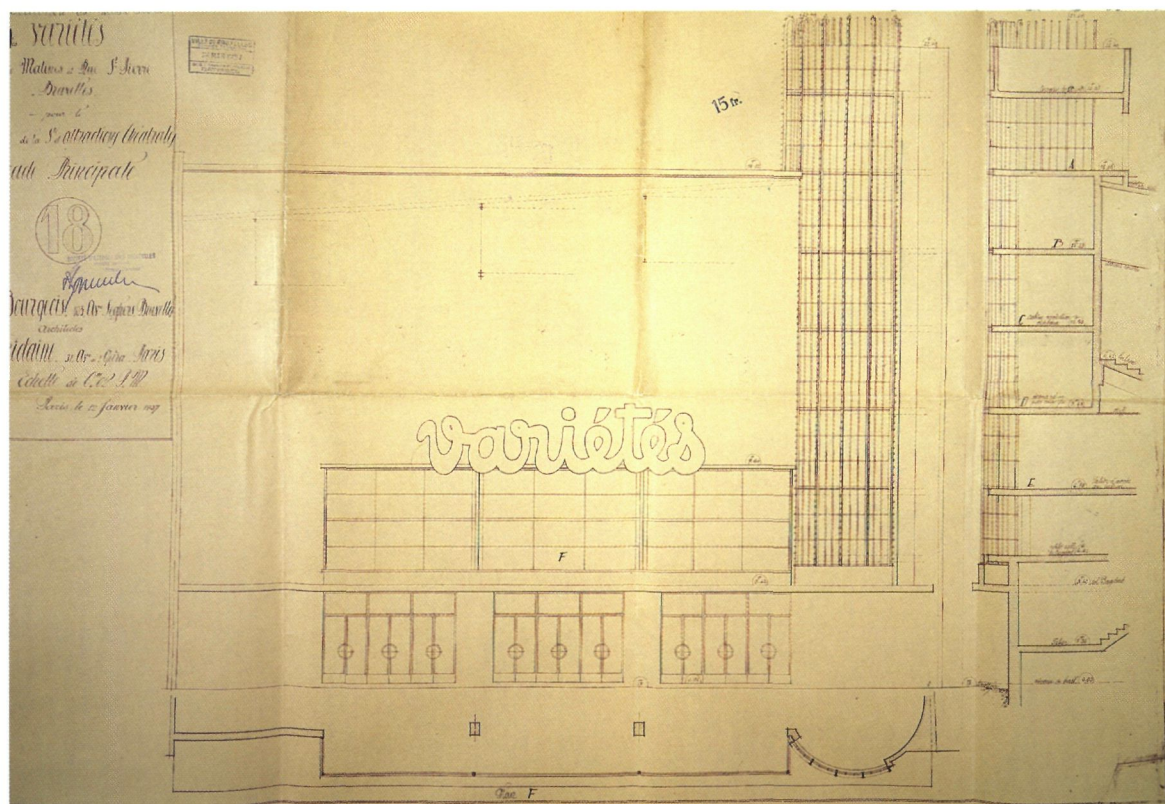
omgeving, die oorspronkelijk een bioscoopbuurt was, hoe langer hoe minder als uitgaansbuurt fungeerde. De buurt heeft tegenwoordig hoe langer hoe meer te kampen met leegstand en verkrotting.

RESTAURATIE- EN HERBESTEMMINGSSTUDIE

Een restauratie- en herbestemmingsstudie werd in groepsverband uitgewerkt tijdens het eerste jaar monumentenzorg (1993-1994) aan het R. Lemaire Centrum Monumentenzorg, K.U.Leuven. De studie werd herwerkt in het kader van een architectuurwedstrijd (14).

Gevelopstand van de Variétés.
Bouwaanvraag-
tekening,
V. Bourgeois en
M. Gridaine, 1936
(Stadsarchief
Brussel, Openbare
Werken, 51330)

De voorgevel van Cinéma Variétés, na de verbouwing door de architecten P. & M. Mignot, toestand in mei 1990 (foto A.M.L.)

De voorgevel in zijn huidige toestand.

De bouwheer van de transformatie van de voorgevel is de Franse Gemeenschap van België. De ontwerper is A.V.A., bvba, Neirinck Patrice, Brussel. Het initiatief werd genomen door de *Rétine de Plateau*, vzw. Het project werd gefinancierd door de Europese Unie in het kader van de ondersteuning van pilootprojecten die betrekking hebben tot de bewaring van het Europees architecturaal erfgoed.

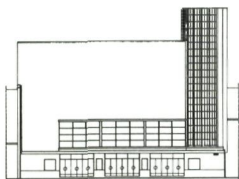
De erker en de toren werden voorzien van dubbele beglazing en aluminium profielen. De beglazing van de toren is transparant maar niet doorzichtig. De overkragende luifel van de erker werd geïsoleerd en bepleisterd. Dit geldt eveneens voor het overige gedeelte van de voorgevel.

De inkom van de voorgevel is nog niet afgewerkt (maart 1997).

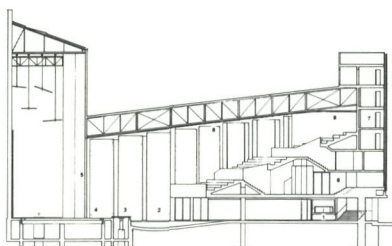
De verschillende restauraties van de voorgevel (1960-1996) tonen de evolutie aan van de technische en inhoudelijke eisen waaraan de architecten moesten voldoen voor deze ingrepen. (foto O. Pauwels)

VOORSTEL

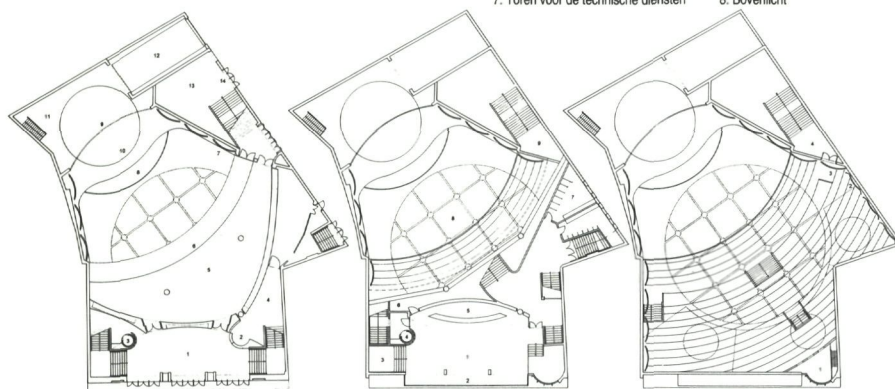

VOORGEVEL

OVERLANGSE DOORSNEDE

1. Inkom	2. Multifunctionele ruimte	3. Orkestlift (hersteld)
4. Draaibaar podium (hersteld)	5. Projectiescherm (verwijderbaar)	6. Bagdad café
7. Toren voor de technische diensten	8. Bovenlicht	9. Origineel plafond (hersteld)

GELIJKVLOERS

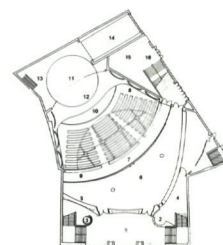
1. Inkom	8. Orkestlift (hersteld)
2. Kassa	9. Projectiescherm (verwijderbaar)
3. Lift	10. Draaibaar podium (hersteld)
4. Bergruimte	11. Podiumtoren
5. Multifunctionele ruimte	12. Lift voor de podiumtoren
6. Scheidingspanelen (verplaatsbaar)	13. Back-stage en burelen (niet bestudeerd gedeelte)
7. Ontworpen akoestische panelen	14. Nooduitgang

EERSTE VERDIEPING

1. Bagdad café	2. Veranda	3. Platform met lift
4. Lift	5. Tapkast	6. Keuken
7. Toiletten	8. Zaal	9. Uitgang

TWEDE VERDIEPING

1. Toren voor de technische diensten
2. Originele werkpanelen voor het personeel (gerestaureerd)
3. Ontworpen akoestische panelen
4. Uitgang

GELIJKVLOERS - VOORSTEL VOOR GEBRUIK

1. Inkom
2. Kassa
3. Lift
4. Bergruimte
5. Bergruimte voor verwijderbare zittreden
6. Tentoonstellingsruimte
7. Scheidingspanelen (verplaatsbaar)
8. Ontworpen akoestische panelen
9. Systeem van verwijderbare zittreden
10. Orkestlift (hersteld)
11. Projectiescherm (verwijderbaar)
12. Draaibaar podium
13. Podiumtoren
14. Lift voor de podiumtoren
15. Back-stage en burelen (niet bestudeerd gedeelte)
16. Nooduitgang

Variétés, restauratie- en herbestemmingsvoorstel (tekeningen S. Duquesne)

Een herbestemming geven aan de *Variétés* zou stimulerend kunnen werken voor de moeilijke stedenbouwkundige context waarin het gebouw zich bevindt. Het zou als motor kunnen fungeren voor de heropleving van de buurt.

Er zou een polyvalente herbestemming kunnen worden gegeven aan de *Variétés* (bioscoop-, theater-, conferentie-, concert- en tentoonstellingsruimte). Haalbaarheidsstudies wijzen op het feit dat een bioscoopzaal alleen niet zou kunnen renderen, waardoor er aan bijkomende functies moet worden gedacht.

Voor de restauratie en de herbestemming van het monument besloten we de oorspronkelijke, nog bestaande elementen van de jaren '30 te bewaren en te restaureren. De elementen die er tijdens de ver-

bouwingen werden toegevoegd, zouden worden verwijderd. De typologie van deze interventies uit de jaren '60 is wel typerend en herkenbaar. Toch betekenen zij geen esthetische verbetering ten opzichte van de oorspronkelijke toestand. Gelukkig zijn de aangebrachte wijzigingen gemakkelijk te verwijderen. Misschien hebben Paul en Marcel Mignot het Charter van Venetië, (15) waarin gesteld wordt dat elke wijziging van de oorspronkelijke toestand omkeerbaar moet zijn, wel bewust toegepast?

Voor het nieuwe voorstel kozen we voor een hedendaagse aanpak, rekening houdend met de vormgeving en de kwaliteiten van de oorspronkelijke, nog bestaande onderdelen van de *Cinéma Variétés*.

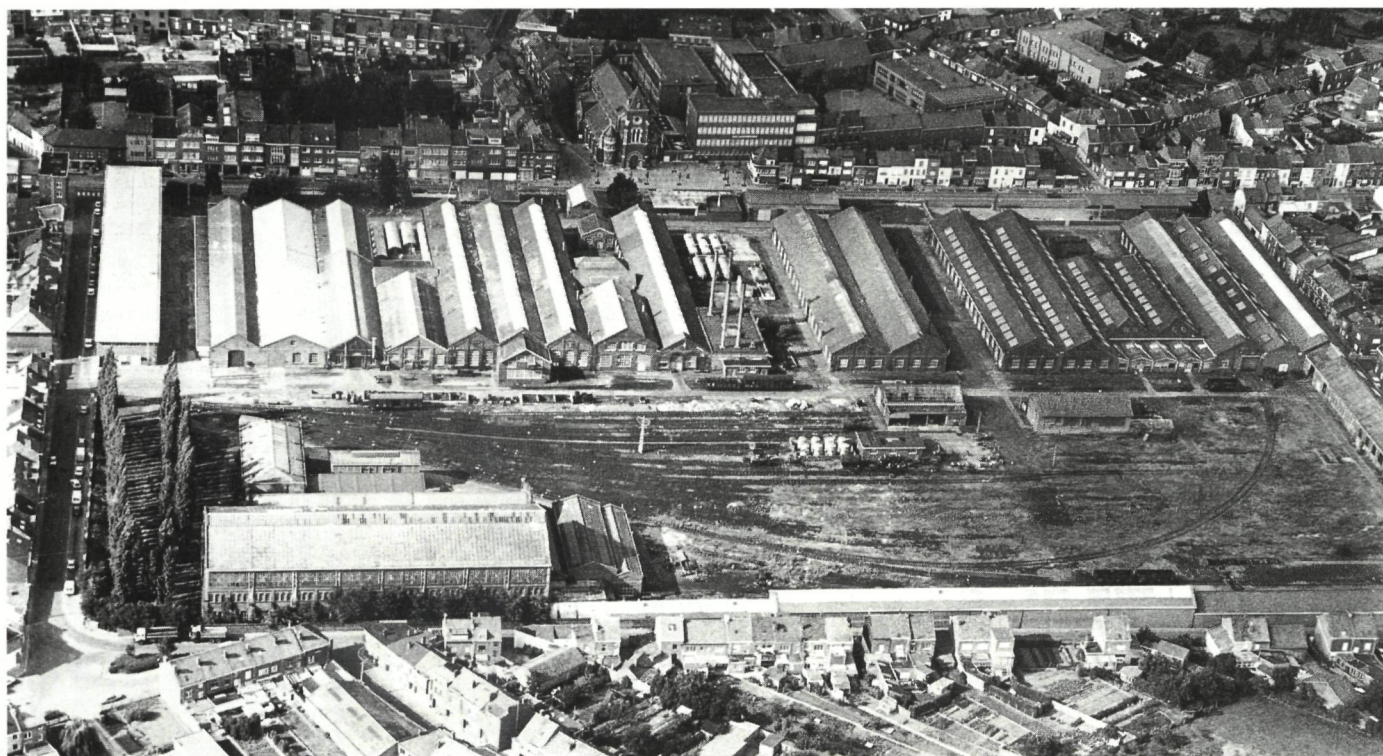
Het restauratievoorstel van de *voorgevel* verwijst onmiddellijk naar de oorspronkelijke toestand. Dit is

M&L BINNENKRANT

Nr. 84
Bijlage bij
M&L 16/2
maart-april
1997

Luchtfoto van het
volledige complex
van de centrale
werkplaatsen
te Kessel-Lo

Beschermingen

DE 'CENTRAL' TE KESSEL-LO

Op 14 november 1996, werden de hallen 4, 5 en 9 (de grote hal 'ketel- en tendermakerij') en de weegbrug 'Schenck' van de Centrale Werkplaats van de N.M.B.S. te Kessel-Lo (Leuven) beschermd als monument, niet lang nadat een van de hallen als concertzaal was gebruikt in het kader van het festival van Vlaanderen ('Futuristengefahr!').

Het betreft een grootschalig industrieel complex uit de tweede helft van de 19de eeuw, oorspronkelijk opgericht door verschillende samenwerkende spoorwegmaatschappijen, waaronder de 'Grand Central Belge', op een belangrijk knooppunt in het spoorwegnet en bestaande uit een monumentaal geheel van werkhallen te dateren van 1863 tot circa 1882, opgetrokken volgens de zich toen ontwikkelende constructiemethodes.

Rond deze Centrale Werkplaats ontwikkelde zich in de daaropvolgende jaren de gemeente Kessel-Lo. Rond 1920 werd het complex aangevuld met een grote hal, opgetrokken met materiaal dat gedeeltelijk gerecupereerd werd van een hal die in 1907 te Hoboken werd opgetrokken. De beschermde gedeelten kunnen beschouwd worden als goede voorbeelden van industriële architectuur, in casu spoorwegarchitectuur, uit de desbetreffende periodes.

DE 19DE-EEUWSE VERDEDIGINGSGORDEL VAN DIEST

Op 20 mei 1996 werden de resterende gedeelten van de 19de-eeuwse verdedigingsgordel van Diest als monument beschermd, meer bepaald de drie polygonale en twee gebastioneerde fronten met aarden wallen, grachten, ravelijn, halve maan, kunstwerken en andere militaire gebouwen, gelegen langs de Leopoldvest en Antwerpsestraat, met inbegrip van het wachthuis, Leuvensestraat 81, de citadel, Aller-

heiligenberg 42 en het Fort Leopold 1. Historisch dient de bevestiging van Diest (1837-1856) gesitueerd in het kader van de nationale defensiepolitiek waarbij Diest een spilfunctie kreeg toebedeeld bij de verdediging van de pas opgerichte Belgische staat.

De nieuwe vestingstad - een rechtstreeks gevolg van het débâcle van de Tiendaagse Veldtocht (2-12 augustus 1831) - vormde het sluitstuk van de verdediging van de noordgrens tussen Schelde- en Maaslinie tegen een mogelijke Hollandse agressie.

In 1839, in volle bouwroes, was de oorspronkelijke militaire rol van Diest ingevolge het aanvaarden van de Conventie van de XXIV Artikelen door Willem I reeds achterhaald. Bij de nieuwe defensieplannen van 1859, ontstaan onder druk van de gewijzigde politieke en militair-technische ontwikkelingen, werd geopteerd voor de tactiek van de geconcentreerde versterking met het accent op de Maas-steden Luik en Namen en de Scheldestad Antwerpen. Diest kreeg hierbij een ondergeschikte rol als bruggehoofd op de Demer, ter dekking van een mogelijke terugtrekking van het leger. Deze status zou het behouden tot met de betwiste declassering in 1895.

Op vlak van de vestingbouw vormt Diest een uniek gegeven, ondanks het feit dat slechts één derde van de omwalling bleef bewaard. Vooreerst is er de zeldzaamheidswaarde, aangezien de meeste vestingen in ons land na 1859 werden geslecht.

Op leper na is Diest de enige stad die nog over belangrijke delen van een artillerie-omwalling uit de periode 15de-19de eeuw beschikt. Het is ook de laatste vesting die in de periode van het gladde geschut werd gerealiseerd.

Het bevestigingsconcept vertoont bovendien een ongewone hybride vorm: een twaalfhoek met polygonale, getenaillierde en gebastioneerde fronten gecombineerd met een citadel en een fort.

Hierbij is het opmerkelijk dat precies de vanuit vestingkundig oogpunt meest interessante componenten bleven bewaard.

Het resterende gedeelte van de omwalling is overwegend van het polygonale type, gebaseerd op de theorieën van Montalembert (1714-1800). Het polygonale stelsel werd in het begin van de 19de eeuw voornamelijk toegepast in de Pruisische landen.

Frankrijk en de landen onder haar culturele invloed bleven tot ca. 1870 het gebastioneerde stelsel trouw.

Met deze uitzonderlijk vroege en weliswaar fragmentaire toepassing dient Diest beschouwd als de directe voorloper van de Brialmontvesting te Antwerpen waar in 1860-1865 de ideeën van Montalembert op een integrale wijze werden gerealiseerd. Daarnaast dienen de belangrijke resten vermeld van de inundatieinstallatie, die in ons land praktisch overal is verdwenen, de enige ooit in ons land gebouwde waaiersluis (de Saspoort) en de citadel. De citadel is het enige bewaarde voorbeeld in Vlaanderen, waarbij de traditionele gebastioneerde vijfhoek op innoverende wijze werd uitgerust met een tenailliesysteem waarin drie fronten volgens de methode van Chasseloup Laubat (1754-1833) met een voorliggend masker werden beschermd.

Volgens deskundigen werd dit systeem voordien slechts eenmaal toegepast in de Italiaanse stad Allesandria.

Tenslotte is er het fort Leopold, een voor ons land uniek torenfort, uitgerust met reversbatterijen. Alleen in Duitsland zijn er nog enkele voorbeelden terug te vinden.

Door het feit dat naast citadel en fort Leopold ook de kleinere kunstwerken waaronder Schaffensepoort, Sluispoort en verschillende poternes met kanonkelders en poedermagazijn bleven bewaard, is Diest in zijn totaliteit bijzonder illustratief voor de militaire architectuur uit het tweede kwart van de 19de eeuw en dit zowel qua typologie, constructie als detailafwerking.

Voeg daarbij de overheersende gaafheid van de resterende overblijfselen, de landschappelijke waarde van de wallen met hun gevarieerde beplanting en waterpartijen dan is het overduidelijk dat het hier gaat om een uniek monument.

De lijnbeplantingen bestaan uit Italiaanse populier, plataan, Noorse esdoorn, Canadapopulier en, nabij de Schaffense poort, bruine beuk. Deze oude beukenaanplanting behoort vermoedelijk tot het oorspronkelijke concept, maar verschillende onder hen werden recentelijk gerooid omdat ze aangetast waren door reuzenzwam. De spontane vegetatie bestaat uit een gevarieerd struweel en een soortenrijke kruidlaag, vooral pioniers- en

ruigtevegetaties, maar op verbrokkelde muren komen enkele specifieke planten voor die minder courant zijn en bijdragen tot het pittoresk karakter: muurvaren, steenbreekvaren, eikvaren, gele helmbloem, wilde marjolein, muurhavikskruid, etc.

In de bescherming is ook het provinciaal recreatiecentrum "De Halve Maan" begrepen, waar ondanks allerhande ingrepen en infrastructuurwerken de site herkenbaar bleef, met name in de terreinprofielen, de halve maan zelf, de enig bewaarde lunet op het ganse tracé, en een gekazematteerde constructie en caponnière.

Greta Paesmans

DE VOORMALIGE SINT-WIVINA-ABDIJ TE DILBEEK (GROOT-BIJGAARDEN)

De Sint-Wivina-abdij te Groot-Bijgaarden, beschermd als monument en dorpsgezicht op 13 september 1996, is een voormalige Benedictinessen-abdij, waarvan de oorsprong teruggaat tot de stichting in 1126-1128 door Godfried I van Brabant. Aanvankelijk ging het om een priorij die van de abdij van Affligem afhankelijk was. In 1548 werd ze tot zelfstandige abdij verheven.

Niettegenstaande diverse abdijgebouwen, waaronder de kerk en kloosterpand, na de opheffing en de verkoop in 1797 werden gesloopt, geven de resterende gebouwen binnen het verder intact gebleven, ommuurde domein een duidelijk beeld van het belang en de omvang van de vroegere abdij. Ze bieden bovendien een boeiend overzicht van de architecturale ontwikkeling in de loop van de 17de en 18de eeuw: de infirmerie (1660) is een voorbeeld van de traditionele bak- en zandsteenstijl; het poortgebouw (1729) met een middenrisaliet, bekroond met een driehoekig fronton, illustreert de strenge Louis XV-stijl; voor het priesterhuis (1756) met zijn hoek- en middenrisaliet en decoratieve rijkdom werd de speelse rococostijl aangewend.

In het pachthof zijn als gevolg van de opeenvolgende verbouwingen zowel traditionele elementen als typische 18de-eeuwse stijlelementen verwerkt. Het domein zelf bleef, ondanks de bestemmingswijzigingen, zijn originele afbakening binnen de muren behouden.

Alle ingrediënten van een typische abdijtuin bleven bewaard: de moestuin, de boomgaard, de serres, de bakstenen ommuring en visvijver gevoed door de Molenbeek op de zuidgrens van het domein. De recentere constructies doen geen afbreuk aan de historische en architectuurhistorische waarde van het geheel. Ook vanuit archeologisch oogpunt is de site waardevol, aangezien de funderingsresten van de romaanse en van de gotische kerk niet alleen in situ zijn bewaard, maar ook ter plaatse zijn gevisualiseerd.

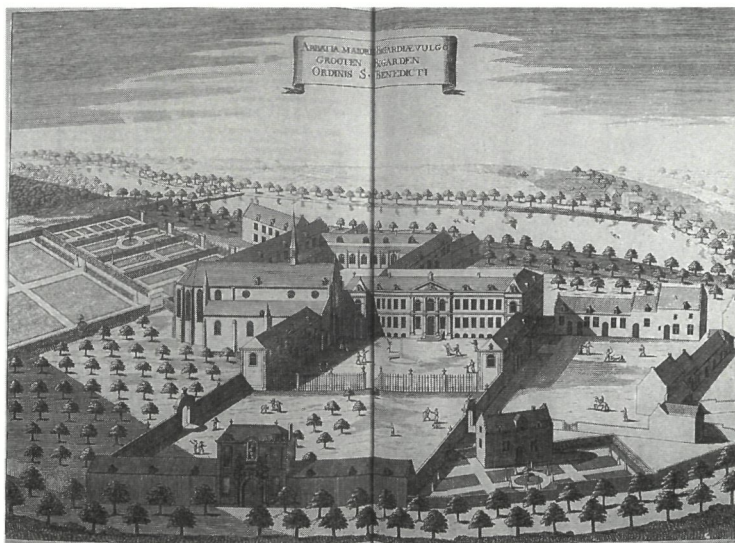
Greta Paesmans

HET KASTEEL EN DE WATERMOLEN VAN DORMAAL (ZOUTLEEUW) EN HUN ONMIDDELIJKE OMGEVING

Op 18 juli 1996 werden het kasteel (Grote Steenweg 68-70) en de watermolen (Grote Steenweg 72) beschermd als monument en hun onmiddellijke omgeving als dorpsgezicht. Het huidige U-vormige complex, met kasteel en watermolen grenst aan de Molenbeek, ook bekend als Dormaal-sebeek of Broekbeek. Het kasteel ligt iets achter ten opzichte van de steenweg en is via twee privé-toegangswegen bereikbaar zowel vanaf de steenweg als de Neerlandenstraat. Het kasteel heeft een grote historische waarde als voormalige zetel van een

belangrijke heerlijkheid op de grens met het graafschap Loon, generaties lang in het bezit van de machtige heren de Berghes. In 1765-1768 werd het heropgebouwd door de erfgename burggravin Marie-Louise Berrewouts, echtgenote van L.-G. Schrynmaekers. In zijn huidige vorm gaat het om een merkwaardig U-vormig, classicistisch complex, grotendeels daterend uit de tweede helft van de 18de eeuw, opgetrokken in bak- en zandige kalksteen op kwartsieten plint met pannen zadeldaken en samengesteld uit een typisch dubbelhuis met risalietvormige middentravee en getoogde vensteromlijstingen (1765-68) naast een smaller breedhuis met mank zadeldak en vlakke rechthoekige vensteromlijstingen (laatste kwart 18de eeuw) waarop diverse bijgebouwen aansluiten, onder meer een traditionele dwarsschuur (1728 ?) en een door hoekpaviljoenen geflankeerd wagenhuis.

De watermolen ligt op één as met het complex bestaande uit kasteel, molenaarswoning en molengebouw, dat over de beek is gebouwd. Reeds in de 14de eeuw gekend als banmolen van de heren van Neder-Dormaal, werd het later eigendom van de abdij van Heylissem. In de 16de eeuw werd er een smoutmolen (of oliemolen) aan toegevoegd. In 1642 wordt hij vermeld als wedemolen. In 1856 wordt er een stokerij (suikerbieten) ingericht, uitgerust met een stoommachine van 4 pk (nu verdwenen). Restanten van de oude 14de-eeuwse kern bleven bewaard. Het is

een molen van het bovenslagtype. Opmerkelijk zijn de overdekking van het waterrad en het buitenluiwerk. Recente verbouwingen betreffen slechts een paar ramen in de voorgevel en doen geen afbreuk aan de industriële-archeologische toestand van de molen.

Greta Paesmans en Jo De Schepper

DE WATERMOLEN VAN GEETBETS (MOLENSTRAAT 11) EN DE ONMIDDELLIJKE OMGEVING ALS DORPSGEZICHT

Op 2 februari 1996 werd de watermolen van Geetbets (Molenstraat 11) beschermd als monument en de onmiddellijke omgeving als dorpsgezicht. Het betreft een goed bewaard voorbeeld van een onderslagmolen met een oude kern uit 1672. De bescherming als monument slaat ook op het sluiswerk, het waterrad, de aanvoergeul over een lengte van 20 m, alle gaande werk inclusief de hulpwerktuigen en ander toebehoren. De molen is bijzonder interessant omdat hij onder meer een overdekt waterrad heeft van een bijzonder type (middenslagwiel met gietijzeren hart en massieve spaken en stalen as). Het molengebouw bevindt zich ogenschijnlijk nog in een goede staat van bewaring en de installatie is maalvaardig. De omgeving, die haar landelijk karakter heeft behouden, omvat de 'by-pass' die de molen van water voorziet.

DE CENTRALE GEVANGENIS VAN LEUVEN

Op 9 juli 1996 werd de Centrale Gevangenis van Leuven, Geldenaaksevest 68, beschermd als monument.

Dit gebouw, opgetrokken in 1856-1859, neemt ongetwijfeld een belangrijke plaats in binnen de evolutie van de Belgische gevangenisarchitectuur. Historisch getuigt het complex immers voor de grondige vernieuwing van het penitentiair stelsel in de 19de eeuw, ingevoerd door zijn geestelijke bezieler en promotor Edouard Ducpétiaux. Architect J.J. Dumont, die de bouwplannen ontwierp, introduceerde in deze Leuvense gevangenis een bijzonder doordacht en oorspronkelijk bouwprogramma, dat volledig beantwoordde aan het door Ducpétiaux gehuldigde beginsel van cellulaire opsluiting gekoppeld aan een innovatief en adequaat architectuurmodel. Met deze instelling leverde Dumont - die toen al een reeks nieuw gebouwde of verbouwde gevangenissen op zijn actief had en hiermee baanbrekend werk had verricht - een type-voorbeeld van zogenaamde "*Ducpétiaux-gevangenis*".

Het feit dat de Leuvense gevangenis tot ver in de 19de eeuw ook buiten de landsgrenzen werd geciteerd als een modelinstelling om haar opmerkelijk typologisch, organisatorisch en infrastructureel concept en aldus ook internationaal naam verwierf, spreekt voor haar belangrijke positie binnen de penitentiaire geschiedenis. Opmerkelijk is verder de vormgeving

van deze in essentie rationele en functionele baksteenarchitectuur. De robuuste opbouw van de imposante frontgebouwen aan de vest en het expressieve gebruik van een middeleeuws geïnspireerde vormtaal, beklemtonen en symboliseren op harmonische wijze de functie van het gebouw.

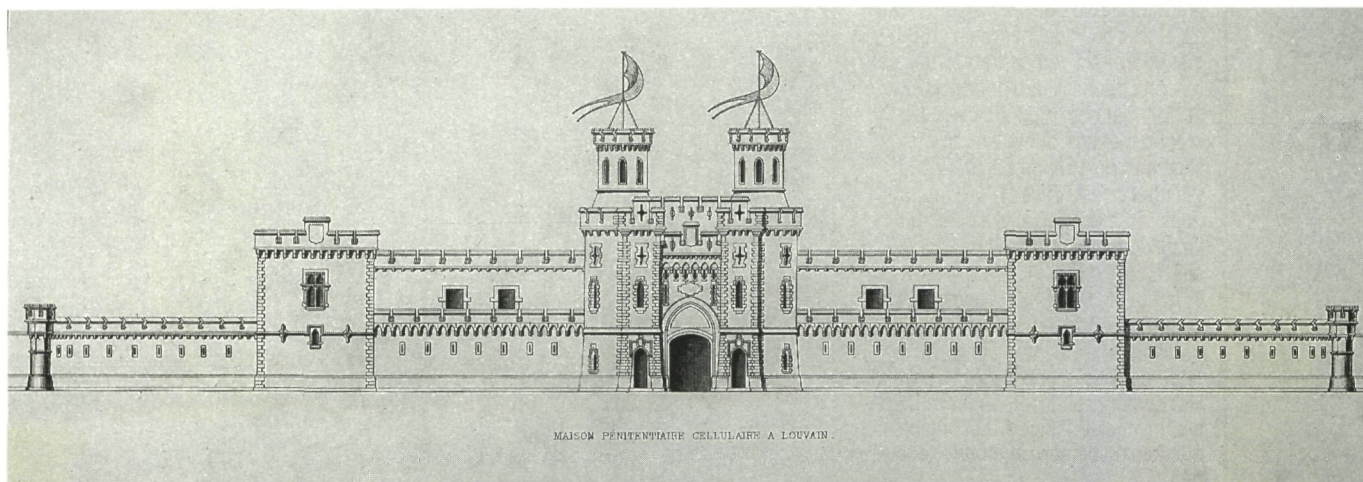
Bijzonder illustratief is bovendien het interieurconcept met de typerende "*open*" cellengangen en het gebruik van giet- en smeedijzer als constructief en decoratief materiaal voor de galerijen en het twaalfzijdige binnenskelet in het "*centrum*".

Niettemin een aantal min of meer noemenswaardige ingrepen heeft het complex tot op heden haar originele bouwprogramma nog vrij gaaf weten te behouden. Tevens betreft het hier nog één van de weinig overleefde soortgelijke realisaties van architect J.J. Dumont.

Wel hebben sinds de oprichting de oorspronkelijke individuele cirkelvormige wandelplaatsen en aansluitende omheiningsmuren intussen plaats geruimd voor heterogene en architecturaal minder belangrijke werkhuizen. Leuven-Centraal getuigt dan ook simultaan van een vrijwel oorspronkelijk bewaard bouwconcept en de stelselmatige aanpassingen in functie van de gewijzigde penitentiaire opvattingen en technische en sanitaire moderniseringseisen.

De inplanting van deze instelling binnen de ringboulevard heeft onmiskenbaar een stempel gedrukt op de fysionomie van de stad. Door haar ruim bemeten karakter, haar imponerend voorkomen en haar specifieke

Gevangenis van Leuven (Lastermans A., *Parallèle des Maisons de Bruxelles et des Principales Villes de la Belgique*, Dl. II, pl. 98)

MAISON PENITENTIAIRE CELLULAIRE A LOUVAIN.

Leuven, Centrale
gevangenis.

vormgeving vormt zij een belangrijk herkenningspunt en architectuuraccent langsheen de vesten, voor de Leuvenaars hoe dan ook onverbreeklijk verbonden met zijn leefomgeving.

Lydie Mondelaers

TWEE DIEPHUIZEN MET WAGENHUIS EN OMMUURDE TUIN IN DE GOUDSBLOEMSTRAAT 2 TE LEUVEN

Dit merkwaardig complex op de hoek van de Goudsbloemstraat en de Brusselsestraat te Leuven, dat op 9 juli 1996 als monument werd beschermd, ontstond uit de samenvoeging van twee respectievelijk 1708 en 1741 gedateerde diephuisen, waarbij door het gebruik van een identiek idioom en het doortrekken van de cordonlijst een vrij homogeen ensemble werd gerealiseerd.

Dit verklaart wellicht de voor 1741 vrij archaïsche vormgeving van de latere uitbreiding.

Het feit dat beide volutengevels zijn gedateerd versterkt hun documentaire waarde. Zij vormen een voortreffelijke illustratie van de rijk gevarieerde ontwikkeling die de trapgevel in traditionele bak- en zandsteenstijl sinds ongeveer het midden van de 17de eeuw doormaakte.

Het rechterhuis (1708) vertoont een hybride mengvorm van trap- en volutengevel, waarbij enkel de geometrische versiering in de geveltop verwijst naar de zogenaamde raamgevel die circa 1700 in het Leuvense in voege was.

Louis XIV-invloeden beperken zich tot een horizontale belijning met een zware cordonlijst die de woonlagen scheidt van de geveltop en de bekroning met boogfronton en siervaas. Dit is ook het geval bij de latere uitbreiding (1741) met sobere, volwaardige volutengevel.

Het geheel is niettegenstaande 19de-eeuwse aanpassingen opvallend intact bewaard, temeer daar eveneens de algemene typologie van de rijkere stadswoning met wagenhuis, poorttoegang en ommuurde tuin tot op heden ongeschonden bleef.

Greta Paesmans

DE DORPSKERN VAN HAKENDOVER

Op 13 september 1996 werd de dorpskern van Hakendover beschermd als dorpsgezicht. In hetzelfde besluit werden, naast de in 1937 als monument beschermde Sint-Salvatorkerk, ook de kerkhofmuur (inbegrepen de trappen), de pastorie met ommuring en de kapel van de Goddelijke Zaligmaker als monument beschermd. Hakendover is een gaaf bewaard landelijk dorp en een belangrijk bedevaartsoord, met een compacte kern op een heuvel, gedomineerd door het silhouet van de dorpskerk.

Karakteristiek is de bruuske overgang van de bebouwde kern rond de kerkheuvel naar het vlakke akkerland van het Tiense Veld, waarbij de Ramshovensebeek de scheiding vormt. Komende vanuit Tienen heeft men dan ook een prachtig gezicht op de monumentale bedevaartskerk. Belangrijke structuur- en beeldbepalende elementen zijn vooral het stevig ommuurde kerkhof (de kerkhofmuur reikt op sommige plaatsen tot 5 m. hoog, is volledig in witte natuursteen opgebouwd en bekroond met een smeedijzeren hekwerk dat dateert van 1880), de kerksteeg en het Schoolpad, een smalle steeg waarvan het bochtig tracé grotendeels wordt bepaald door de hoge pastoriemuur. De pastorie zelf vormt een typisch voorbeeld van een plattelandspastorie uit het midden van vorige eeuw. Ze werd ingeplant te midden van een volledig ommuurde tuin en naar verluidt gebouwd in 1741 naar het voorbeeld van de pastorie van Elingen. Rond

1840 werd ze met een halve verdieping verhoogd en heringericht. Zij heeft de traditionele vorm van een dubbelhuis, tweeenéénhalve bouwlaag hoog, geflankeerd door twee eenlaagse annexen met rechts een wagenstalling.

De kapel van de Goddelijke Zaligmaker (1876), een fraaie, neogotische, nisvormige kapel, vormt de eerste halte op het tracé van de vermaarde bedevaartsprocessie, dat verder doorloopt tussen met meidoornhagen omszoomde weiden, langs een bescheiden weggapel en de geïsoleerd ingeplante hoeve Pierle.

Greta Paesmans

DE HOEVEN HINNEMEURE EN CELONGAET EN DE OMLIGGENDE DIJLEBEEMDEN TE NEERIJSE

Op 13 september 1996 werd door Vlaams minister van Cultuur, Gezin en Welzijn Luc Martens, een besluit getroffen tot bescherming als monument van de hoeven *Hinnemeure* en *Celongaet* te Huldenberg (Neerijse) en van deze hoeven en de omliggende Dijlebeemden te Huldenberg (Neerijse, Sint-Agatha-Rode) en Oud-Heverlee (Sint-Joris-Weert). *Hinnemeure* en *Celongaet* kunnen worden getypeerd als twee belangrijke beemdhoeves, ontgonnen op de heretogelijke beemden tijdens de volle

middeleeuwen, waardoor ze aan de basis lagen van de ontwikkeling van de wijk Wolfshaegen. Hun ligging vlakbij de "herbaene" en de oude Dijleovergang "Schaerbrughe" bevestigt hun historisch belang. Aan het omwalde *Hinnemeure* wordt zelfs een militaire functie toegeschreven, als wachtpost tussen twee Dijleovergangen.

Typologisch gaat het om twee Brabantse vierkanthoeven waarvan de huidige vormgeving teruggaat tot de eerste helft van de 18e eeuw: een sobere bak- en zandsteenarchitectuur, waarbij het gebruik van Gobertange wordt beperkt tot deur- en vensteromlijstingen.

Terwijl *Celogaet* als voormalig bezit van het Leuvense College van Atrecht een goed en vrijwel intact voorbeeld vormt van een 18e eeuwse gesloten vierkanthoeve is het stilistisch heterogeen en nog gedeeltelijk omwalde *Hinnemeure* (1731 en 1856) vooral interessant omwille van de verwijzingen naar een vroegere vakwerkbouw met losse bestanddelen, wat meteen wijst op een veel oudere kern.

Alhoewel tijdens de laatste decennia een groot gedeelte van het beemdenlandschap met bomen werd beplant en de historische, functionele band tussen de beide hoeven en het achterliggende broekgebied verloren ging, wordt deze band nog zeer sterk gesuggereerd door de visuele ongerepteheid van het gebied. Er mag gesteld worden dat dit nog steeds een waardevolle en onontbeerlijke achtergrond vormt, uniek voor de Dijlevallei. De afwisseling van bouw- en cultuurgrasland, natte ruigten, rietvelden, oude knotwilgen, aanplantingen van Canadapopulieren en eiken, soms met essenhakhout, vormt een geheel dat ongetwijfeld niet alleen een hoge natuurwaarde heeft maar ook visueel zeer aantrekkelijk is.

Greta Paesmans

EEN OUDE ZOMEREIK TE SCHERPENHEUVEL-ZICHEM (KAGGEVINNE)

Op 7 juni 1996 werd door Vlaams minister van Cultuur, Gezin en Welzijn Luc Martens, een besluit getroffen tot bescherming als monument van een oude Zomereik (*Quercus robur*) te Scherpenheuvel-Zichem (Kaggevinne).

De Boom bevindt zich op een zijweg van de Prinsensbosstraat, niet ver van het hoogste punt van het open landbouwplateau tussen Begijnenbeek en Demer.

De boom wordt vermeld onder nr. 6001 in de ontwerpversie van de *Dendrologische Inventaris van België*, opgesteld door de Vereniging Belgische Dendrologie. Uit deze inventaris blijkt dat er in België Zomereiken geregistreerd werden die wel meer dan tweemaal zo dik zijn, maar in veel gevallen gaat het om bomen die deel uitmaken van een bosmassief of een park, soms om exemplaren die volledig hol zijn of (zoals die van Lummen, met 6,30 m stamomtrek de dikste van Vlaanderen) in een bedenkelijke gezondheidstoestand verkeren.

Hier betreft het een vitaal, oud, pittoresk en mooi ontwikkeld exemplaar, circa 18 m hoog, met een brede kroon (diameter van 25 à 26 m), dat geïsoleerd staat in een open landbouwlandschap.

Roger Deneef

DE VOORMALIGE BROUWERIJ "DEN GROOTEN CRUYWAEGHEN" MECHELSESTRAAT 37 TE LEUVEN

Op 24 september 1996 werd de voormalige brouwerij *den Grooten Cruywaeghen* Mechelsestraat 37 te Leuven samen met het achterliggende gebouw beschermd als monument. Zowel historisch als architectuurhistorisch neemt dit imposante, in de hoogte uitgewerkte bak- en kalkzandstenen diephuis uit 1691, gesitueerd in het centrum van Leuven, langs één van de belangrijkste handelstraten, een unieke positie in.

Sinds de verwoesting in 1914 van het huis *Turnhout* op de Oude Markt (nadien vrijwel onherkenbaar gereconstrueerd) vormt de *Cruywaeghen* het enig bewaarde voorbeeld van een laat-barok geveltype, dat een gevelstructuur met het voor ca. 1700 karakteristieke netwerkdecor met platte banden combineert met een in- en uitgezwente, door waterlijsten gemarkeerde geveltop.

Het feit dat de gevel in de loop van de vorige eeuw werd 'gemoderniseerd' (cementerend, neobarokke poortomlijstingen...) doet hieraan geen afbreuk. De tweelaagse aanbouw (1880) van

L. Van Arenbergh kan worden beschouwd als louter functionele uitbreiding zonder enige esthetische of architecturale waarde.

Als schakel in de evolutie van de barokke topgevel heeft dit gebouw een belangrijke documentaire waarde. Vermeld sinds 1421 behoort de "*Cruywaeghen*" tot één van de oudste en schaars bewaarde voorbeelden van een middelgrote, 17de-eeuwse brouwerij die wellicht hoofdzakelijk voor de eigen tapperij brouwde. Het feit dat de vermoedelijke, achterin gelegen "*camme*", samen met de rijkelijk en monumentaal opgevatte burgerwoning, bleef bewaard onderstreept het belang van het complex.

Greta Paesmans

EEN GROEP OUDE HULSTBOMEN TE LUBBEK

Op 8 november 1996 werd door Vlaams minister van Cultuur, Gezin en Welzijn Luc Martens, een besluit getroffen tot bescherming als monument van een groep oude hulstbomen te Lubbeek. Deze bomengroep staat in de tuin bij het huis Drogenhof 40, op de grens met Boutersem, aan de rand van een ruilverkavelingsweg uit de jaren 70, die momenteel druk vrachtverkeer naar een nabijgelegen zandgroeve te verwerken krijgt. Het is niet uitgesloten dat de exploitant van de groeve stappen onderneemt om de bomen te laten kappen of zwaar te snoeien. Indien deze snoei niet deskundig wordt uitgevoerd, kunnen de bomen afsterven.

De hulstbomen vormen samen als het ware één 9 m hoge haag. Zij werden in het verleden geknot op een hoogte van ca. 2,5 à 3 meter. Deze soort (*Ilex aquifolium* L.) vormt zelden opgaande bomen van enige omvang.

De stamomtrekken van de bomen bedragen (gaande van noord naar zuid, eerste cijfer = meethoogte, tweede cijfer = omvang; alle maten in cm): 150 (101), 150 (103), 150 (97), 90 (111), 80 (105) en 150 (91) (stam tuinzijde); de laatste drie metingen zijn deze van takken die samen op een stam staan, die vertakt vanaf ca. 50 cm hoogte. Deze 'onderstam' heeft een omvang van 245 cm op 40 cm boven het maaiveld!

De conditie van de bomen is goed en de enige zorg: het zijn mooie, gezon-

de exemplaren.

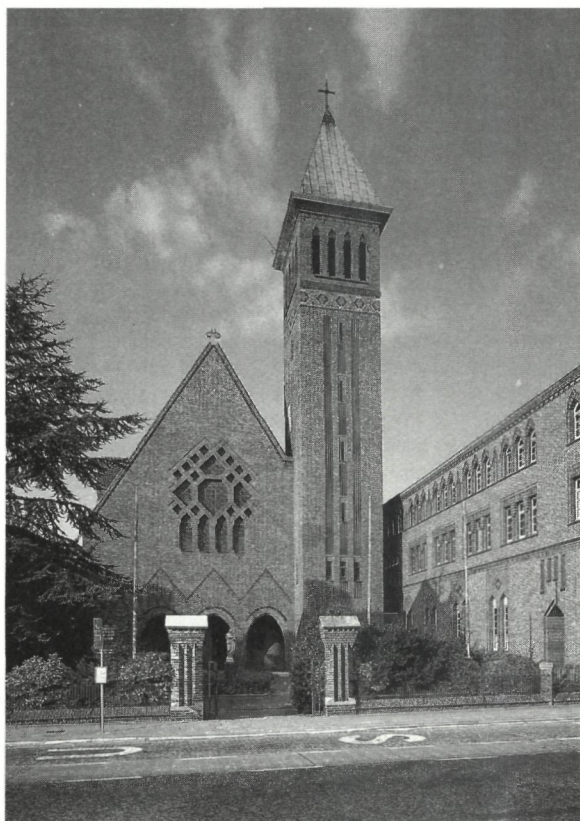
In de dendrologische inventaris van België (*Bomen in België*, 1992, p. 360) worden de Lubbeekse hulstbomen niet vermeld, maar als men de stam-ontrekken van de daarin vermelde 'kampioenbomen' beschouwt, behoren ze ongetwijfeld tot de dikste en vermoedelijk ook oudste exemplaren van België.

Roger Deneef

ONZE-LIEVE-VROUW-MIDDELAARES TE LEUVEN

Op 9 juli 1996 werd de parochiekerk van Onze-Lieve-Vrouw-Middelares op de Diestsevest te Leuven beschermd als monument en de kerk, samen met de aanpalende huizenrij (nrs. 109 tot 115), het klooster en het provinciaal van de paters Montfortanen (nrs. 117 en 119) als stadsgezicht. Binnen het historische bouwverloop van de Diestsevest vormen de panden nrs. 109 tot 115, de parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Middelares en het Paters Montfortanenklooster en -provinciaal een homogene configuratie

Leuven, Kerk O.L.V. Middelares

van bakstenen 19de- en 20ste-eeuwse gebouwen, waarvan de kerk met haar dominerende toren en achteruitwijken de inplanting de blikvanger vormt.

In 1883 opgericht volgens een type-ontwerp van 1881 door architect F. Vanderperre, onderscheidt de huizenrij nrs. 109-115 zich van de overige nog bewaarde basisbebouwing aan de vest door het éénvormige gevelfront met gekoppelde enkelhuisopstanden in neo-Vlaamse-renaissance getinte eclectische stijl. Hoewel hier in een minder uitbundige vertolking, uit deze typische gevelarchitectuur zich in de horizontaliserende opbouw, de kleurrijke materialencombinatie, het appliceren van een specifiek geveldecor en de loggia-uitwerking op de bovenste verdieping.

Met de bouw van de parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Middelares in 1939-1940 voegde architect E. Stassin zich in de drang naar vernieuwing en eigentijdse vormgeving, kenmerkend voor de kerkelijke architectuur van het interbellum.

In het voetspoor van de Franse benedictijn-bouwmeester Dom Paul Bellot, bij wie hij zijn opleiding had genoten, creëerde Stassin een sober en constructief evenwichtig geproportioneerd omhulsel voor een ingetogen gebedsruimte, met logische planindeling en -opbouw, beantwoordend aan de toenmalige liturgische vernieuwingen.

De authenticiteit van het gebouw berust voornamelijk in de binnenstructuur en -afwerking. Door het schaalvergroterend effect, bekomen door de brede spanwijdte van het schip en het herleiden van de zijbeuken tot smalle wandelgangen, door de bijzonder picturale zowel constructieve als decoratieve verwerking van streekeigen bouwmaterialen en de indirecte en diffuse lichtinval via de gekleurde glasramen en het ajour van muur- en vensterpartijen wordt een geslaagde symbiose bereikt tussen rationele opbouw en architectonische vormgeving, nog ondersteund door een adequaat ingehouden iconografisch decor. Het geheel ademt een sfeer uit van mysticisme en spiritualiteit.

De transpositie van de architectuur van het kerkgebouw door E. Stassin op het wederopgebouwde klooster (1946) en het provinciaal (1946/1956-1957) maken dat deze gebouwen samen met de parochiekerk en de huizenrij, niettegenstaande hun onderlinge stijl- en bouwtypologische verschillen, in hun totaliteit als een

eenheidsvol ensemble worden ervaren, zowel visueel als ruimtelijk.

De afbakening van het stadsgezicht omvat eveneens de vrij uitgestrekte kloostertuin en beplante toegang tot het Montfortanendomein, die samen met het fraai aangelegde kerkpleintje een groene enclave vormen binnen de stadsruimte en het geheel omvormen tot een sfeervol rustpunt in de vestbebouwing.

Lydie Mondelaers

DE WATERMOLEN VAN SCHOONHOVEN (AARSCHOT) EN ONMIDDELLIJKE OMGEVING

Op 5 juli 1996 werd de 17de-eeuwse watermolen van Schoonhoven (Diestse Steenweg 12), eigendom van de Vlaamse Gemeenschap, beschermd als monument en de molen met zijn onmiddellijke omgeving, een vrij authentieke molensite met watergang, als dorpsgezicht.

Het gaat om een bak- en natuurstenen molengebouw met een zadeldak met platte pannen, vastgebouwd aan het woonhuis. De watergevel heeft een natuurstenen basis en hoeken en 'speklagen' in de zijgevel. Het gebouw dat het watterrad herbergt heeft eveneens een natuurstenen basis en een schilddak met S-pannen. Het metalen roerend werk is 19de-eeuws. Het watterrad heeft een diameter van ongeveer 6 m.

In de bescherming als monument zijn ook begrepen: de sluis, de stenen damwanden, het brugje en het betonnen sluiswerk uit de periode tussen de twee wereldoorlogen.

DE SLUIZEN OP HET KANAAL LEUVEN-MECHELEN (DIJLE) TE BOORTMEERBEEK EN TE HAACHT (TILDONK)

Op 5 juli 1996 werd de sluis op het kanaal Leuven-Mechelen (Dijle) te Boortmeerbeek beschermd als monument. Enkele dagen later, op 8 juli 1996, werd een gelijkaardige sluis te Haacht (Tildonk) beschermd.

In beide gevallen betreft het dubbele schutsluizen met twee opeenvolgende kolken, een zogenaamd buikzas, waarvan de tussendeuren werden

weggehaald omwille van de groter wordende afmeting van de binnenschepen. De oorspronkelijke kolk-muren in metselwerk zijn in beide gevallen bewaard gebleven, alhoewel ontsierd door recente herstellingen in beton. Voor de dekstenen, schotbalkgleuven, deurstijlen en sluishoofden werd natuursteen gebruikt.

De houten puntdeuren hebben twee tussenregels, één drukschoor en één tand- en heugelsysteem voor de doorlaatopening. Zij zijn tevens voorzien van passerellen met gesmede balustrades.

De deuren werden vroeger bediend door middel van houten kaapstanders, nu bij middel van lieren (tand- en heugelstangen). Aan de kolk-muren werden recentelijk herstellingen uitgevoerd in beton.

Het gaat om goed bewaarde en bijna uniek geworden 18de-eeuwse schutsluizen, die samen met drie andere vrijwel identieke exemplaren (Zenne-gat, Mechelen en Kampenhout) deel uitmaken van de uitrusting van het in 1763 in gebruik genomen kanaal Leuven-Mechelen en waarvoor octrooi werd verleend door Keizerin Maria-Theresia in 1750.

In de onmiddellijke omgeving van de Tildonkse sluis (die ook als dorpsgezicht wordt beschermd) staat de oorspronkelijke, vrij goed bewaarde sluiswachterwoning in classicistische stijl, een langwerpige gebouw bestaande uit een bouwlaag, met een fronton boven de toegang. Deze woning wordt mee beschermd als een onderdeel van de 18de-eeuwse kanaaluitrusting.

DE WOONWIJK POMPE-RUBBERS, NIEUW-RODELAAN 1-23 TE SINT-GENESIUS-RODE

Dit ensemble van twaalf eengezinswoningen uit 1928-1930 vormt de oudste bebouwing van de residentiële wijk die zich uitstrekt vanaf het station van Sint-Genesius-Rode tot tegen de Mid-denhut aan de Waterlosesteenweg. Het trekt de aandacht door de boeiende vormgeving die als vanzelfsprekend een sfeer van gezelligheid en comfort oproept.

Deze gezamenlijke realisatie van architect Pompe (1873-1980) - algemeen beschouwd als pionier van de moderne architectuur - en van architect Rubbers (1900-?) is illustratief voor beider oeuvre, dat zich resoluut

distantieerde van de internationale vleugel van het modernisme en officieel tot de romantisch-rationele strekking wordt gerekend.

Inhoudelijk en formeel liggen de "*constructions du Nouveau Rhode*" in het verlengde van hun samenwerking in het Kapelleveld (1922-1926) te Sint-Lambrechts-Woluwe, waar op basis van een minimumprogramma 124 woningen werden gerealiseerd die tot de best geslaagde behoren. Deze tuinwijk was trouwens de grootste opdracht van Pompe die, ondanks zijn grote reputatie ontleend aan zijn innoverend project voor de kliniek van Dr. Van Neck (1910), nooit belangrijke projecten kreeg toebedeeld.

Afgezien van niet uitgevoerde ontwerpen omvat zijn oeuvre dan ook voornamelijk privé-woningen, waarvan sommige reeds gesloopt, andere onoordeelkundig verbouwd.

Het woningcomplex in Rode bleef echter vrij gaaf bewaard, niettegenstaande ingrepen zoals vervanging van het originele schrijnwerk, het aanbrengen van rolluiken of een ondergrondse garage.

Het is niet verwonderlijk dat Pompe, gezien zijn afkomst als zoon van een edelsmid en een opleiding in de toegepaste kunsten, zich aangetrokken voelde tot Engelse woningarchitectuur, waarin het artisanale aspect nog sterk aanwezig was.

Deze invloeden zijn ook merkbaar te Rode, waar ze zoals in andere realisaties leidden tot een ontwerp waarin het functionele en het gevoelsmatige op een harmonieuze en originele wijze zijn verweven.

Ook hier gelden de typische kenmerken zoals de eenvoud in concept en uitvoering, een beperkt materiaalgebruik, dat echter maximaal wordt benut, een grote vindingrijkheid wat de kompositie van de volumes betreft en een sterke zin voor geometrie, getemperd door onderbroken hoeken en schuin ingeplante inkompartijen of erkers.

De woningen in Rode zijn niet alleen tekenend voor de sociale bekommernis van Pompe, maar zijn bijzonder illustratief voor de ontwikkeling van de sociale woningbouw tijdens het interbellum.

Hoewel reeds ver verwijderd van de initiële formule van huurderscoöperatief naar Engels voorbeeld - hier ging het om koopwoningen zonder enige inspraak - werd op basis van een minimumprogramma en een gedeeltelijke

standaardisatie gestreefd naar een betaalbare en kwalitatief hoogstaande woonomgeving met bedienden en kaderpersoneel als belangrijke doelgroep.

Tot op heden heeft deze rustige en verrijnde wijk nog niets aan actualiteit verloren.

Het is dan ook de bedoeling om via een bescherming het typische karakter van deze wijk, waarvan de architecturale details precies de visuele kwaliteit bepalen, voor de toekomst te vrijwaren.

Het geheel werd op 2 april 1996 beschermd als dorpsgezicht.

Greta Paesmans

HET STATION VAN LEUVEN

Op 19 maart 1996 werd het station van Leuven beschermd als monument.

Door ingenieur architect H. Fouquet geconcipeerd in 1875, vormt dit station in de scenografie van de stad een representatief voorbeeld van nutsgebouw waarin een functioneel programma gecombineerd wordt met een klassiek geïnspireerde eclectische vormgeving.

Met zijn karakteristieke uitleg, geëvo-lueerd planconcept en symmetrische opstelling van een ruim ingangsgedebouw te midden van zijvleugels en hoekpaviljoenen illustreert het bijzonder goed het type van groter stationsgebouw voor doorgaand reizigersverkeer.

Bij zijn oprichting kwam het gebouw geïsoleerd aan de rand te liggen van een kort te voren nieuw gecreëerd en op uniformiteit afgestemd neoclassicistisch stedsbouwkundig ensemble. In het gevelconcept van het stationsgebouw doorbrak Fouquet een strakke en functionele opbouw door een geapliceerd decor, wat resulteerde in een geslaagde integratie van eigentijdse architectuur in de omringende bebouwing. Het stijlvolle gevelfront diende te imponeren en te fungeren als blikvanger van het plein en eindperspectief van de Bondgenotenlaan. Deze zegingskracht heeft het gebouw ook na de wederopbouw van het Martelarenplein tot op heden weten te behouden.

Het geheel getuigt van een evenwichtige opbouw en een streven naar monumentaliteit door de accentuering van inkom- en hoekpartijen en het

massale gebruik van Franse natuursteen voor parement en beeldhouw-werk.

Karakteristiek is het horizontale en verticale lijnenspel in de gevelcompositie en de expressieve vormgeving bekomen door de toepassing van typische elementen en ornamenten als ovale bovenlichten, entablementen aediculavensters, het Venetiaans drielicht en de typerende pilasters, imitatiebanden, frontons, attieken, balusterleuningen..., een vocabularium geïnspireerd op de Italiaanse renaissance en het Franse classicisme. Voor het rijkelijke doch enigszins ingehouden sculpturale decor, waarvan de iconografie duidelijk de bestemming van het gebouw onderlijnt en symbolisch gestoeld is op een harmonische synthese van nationaal gevoel en geloof in de vooruitgang, tekenden gekende beeldhouwers als Th. Vinçotte, E. Fiers en G. Vander Linden.

Uitwendig bleef het station van Leuven opmerkelijk goed behoed voor ingrijpende transformaties. Het interieur, waarvan het originele programma om redenen van reorganisatie heden minder duidelijk herkenbaar bleef, behield nog tot op heden merkwaardige onderdelen van de oorspronkelijke structuur en aankleding van inkomhal en wachtzaal 1ste en 2de klasse.

Lydie Mondelaers

DE KLAPSCEUTMOLEN TE WAMBEEK

Op 10 juni 1996 werd de bescherming als monument van de watermolen *De Troch* of de *Klapscheutmolen* uitgebreid tot de spaarvijver, het verdeelwerk en de molenloop. De watermolen was reeds op 10 juni 1992 beschermd als monument en, samen met circa 2 ha omgeving, als dorpsgezicht. Het betreft een goed voorbeeld van een oud en nog functioneel hydrologisch systeem, daterend van 1572 en bestaande uit een spaarvijver, een verdeelwerk en een verbindingskanaal met de molenloop, bedoeld om de Klapscheutmolen op een zo continue mogelijke wijze van water en dus energie te voorzien.

DE BETONNEN BRUG ("OUDE TRAMBRUG") OVER DE GROTE GETE TUSSEN DE BERGEVEST EN DE MOLENSTRAAT TE TIENEN

Op 19 maart 1996 werd de betonnen brug ("*Oude Trambrug*") over de Grote Gete tussen de Bergévest en de Molenstraat te Tienen om haar industrieel-archeologische waarde beschermd als monument.

Deze kleine, schuine betonnen (gewapend) boogbrug met trekband (bouwstring), geconstrueerd in 1941, behoort tot een type dat vóór de tweede wereldoorlog veel werd uitgevoerd, zowel in staal als in beton. De betonnen versie is overigens geïnspireerd door de stalen versie.

Na de oorlog werden dergelijke bruggen in gewapend beton veel minder gebouwd wegens de opkomst van het voorgespannen beton waarbij men overschakelde naar ligterbruggen. De bouwdatum (1941) van de brug te Tienen heeft in het licht hiervan illustratieve waarde. Daarenboven gaat het hier over een schuin ingeplante brug, wat extra bijdraagt tot het typologisch belang.

De trekband bestaat in dit geval uit twee laterale liggers, opgehangen aan zes hangers per zijde en vast verbonden met de laaggelegen rijvloer. Op de rijvloer bevindt zich de verhoogde spoorbedding. Het gaat om een zogenaamde koude oplegging op de bruggehoofden (beton, gedeeltelijk met natuurstenen bekleding op funderingspalen) door middel van gevouwen loden bladen. De ijzeren brugleuning bestaat uit ronde staven die in de hangers bevestigd zitten.

In de '60 jaren raakte ze in onbruik en werd overgedragen aan de stad Tienen.

Literatuur

KLEINE CULTUURGIDSEN

In de reeks *Kleine Cultuurgidsen*, die sinds 1990 door het Provinciebestuur Oost-Vlaanderen wordt uitgegeven, kwamen in 1996 twee nieuwe deeltjes van de pers. In beknopte vorm behandelt deze reeks monografieën een onderdeel - monument, ensemble, bouwtype of -stijl - van het bouwkundig erfgoed van de provincie. De keuze van de onderwerpen richt zich vooral op het minder gekende patrimonium. Een gedegen historische of stylistische situering wordt hierbij gecombineerd met een inventaris- of gidsgedeelte. De boekjes (formaat A5) zijn verzorgd uitgegeven en volledig in kleur geïllustreerd.

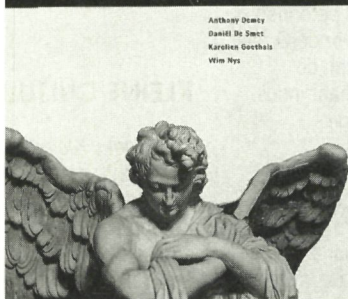
De Sint-Antoniuserker te Sint-Niklaas.

Drie eeuwen sobere barok belicht de vroegere recollettenkerk van Sint-Niklaas, vandaag onderdeel van het Sint-Jozef-Klein-Seminarie. De publicatie kwam tot stand naar aanleiding van de viering van de 300ste verjaardag van de inwijding van de kerk. Daniël De Smet verhaalt de bij tijden woelige geschiedenis van het klooster. De recolletten, die in 1645 uit het Nederlandse Hust waren verdreven, zagen hun pogingen zich in de Wase hoofdstad te vestigen, pas na een halve eeuw met succes bekroond. In 1689 werd aan de bouw van het klooster begonnen. In 1692 volgde de eerste steenlegging van de kerk, die in 1696 werd voltooid. Na de uitdrijving van de kloosterlingen precies een eeuw later, werd het complex in 1809 heropend als Klein Seminarie.

Anthony Demey reconstrueert de bouwgeschiedenis en het oorspronkelijk uitzicht van kerk en klooster. Hij beschrijft hierbij een sobere baksteenbouw, volledig in de traditie van de minderbroedersarchitectuur, met een eenbeukige zaalkerk aanleunend bij een vierkant kloosterpand.

Het uitbundiger barokinterieur van de Sint-Antoniuserker komt aan bod in een bijdrage van Karolien Goethals. Hoogtepunt vormt het portiekaltaar uit 1698 dat het koor bijna volledig in-

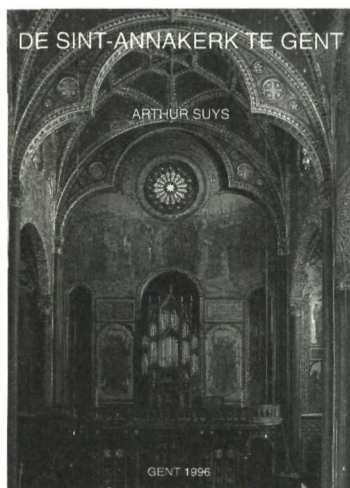

neemt, en de transeptaltaren, rijkelijk versierd met beelden van minderbroeder-heiligen. Zij zijn het werk van de Gentse minderbroeder-beeldhouwer Joannes Boeksent. Een eikehouten lambrizering van omstreeks 1700 met ingewerkte biechtstoelen en preekstoel bekleedt de wanden van het schip. Een reeks van twaalf doeken met ordeheiligen, begonnen in 1738, vult de muurpenanten. In een laatste hoofdstuk behandelt Wim Nys het edelsmeedwerk dat thans deel uitmaakt van het kunstpatrimonium van de kerk, voornamelijk 19de- en begin 20ste-eeuws zilver.

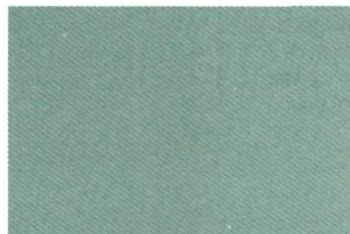
De Sint-Annakerk te Gent

De Sint-Annakerk is een van de bijzonderste religieuze gebouwen van ons land. Zowel de architecturale vormgeving als de interieurdecoratie

zijn hoogtepunten van de 19de eeuwse kunstproductie. Sinds enige tijd wordt de uitzonderlijke waarde van deze kerk op allerlei manieren onder de aandacht gebracht. Een van de initiatieven is deze beknopte publicatie. De auteur is Arthur Suys, die eerder een onuitgegeven monografie over de Sint-Annakerk schreef. Na een kort overzicht van de ontstaansgeschiedenis van de Zuidstationswijk en de Sint-Annaparochie wordt de architectuur belicht. De Sint-Anna werd ontworpen door Louis Roelandt. In 1854, kort na de start van de werken neemt hij ontslag na een onenigheid. Hij wordt opgevolgd door Jacques Van Hoecke, die de plannen in een meer sobere vormgeving verder uitvoert. De realisatie is een voorbeeld van eclecticisme, meer bepaald van de byzantijns geïnspireerde "rondbogenstil", waarbij het gebruik van romaanse en gotische stijlelementen overheersen. Door het gebruik van moderne technieken en materialen werd op een elegante wijze een enorme ruimte overspannen met ster-vormige gewelven tussen klaverblad-vormige gordelbogen. In de publicatie wordt veel aandacht besteed aan de interieuraankleding. De volledige kerk werd beschilderd met ca. 4000m² kwalitatieve fresco's van academie-directeur Theodore Canneel. De kunstenaar werd tijdens een studiereis in Italië ongetwijfeld beïnvloed door het werk van de Nazarenen en is vooral bekend voor het schilderen van grote ensembles in pre-raphaëlitische stijl. Na diens dood in 1892 werd de beschildering verder afgewerkt door Theofiel Liebaert. De beschrijving van de iconografie is zeer gedetailleerd en is in verhouding tot het geheel wat te uitgebreid. In het laatste hoofdstuk wordt ook de meubilering besproken. Het leeuwenandaal van dit uiterst kwalitatief werk is van de hand van Matthias Zens.

Jo Braeken en Tom Lenaerts

De Sint-Antoniuserker te Sint-Niklaas. Drie eeuwen sobere barok
Auteurs - Anthony Demey,
Daniël De Smet, Karolien Goethals
en Wim Neys. 72 p. -
ISBN 90 74311 19 9

De Sint-Annakerk te Gent. Auteur -
Arthur Suys. 72 p. -
ISBN 90 74311 17 2

Provinciebestuur Oost-Vlaanderen,
Afdeling 92-Monumentenzorg en
Cultuurpatrimonium. P.A.C. het
Zuid - Woodrow Wilsonplein 2 te
9000 Gent. ☎ 09/267.72.00 -
Fax.: 09/267.72.99.
Prijs 130,-fr.

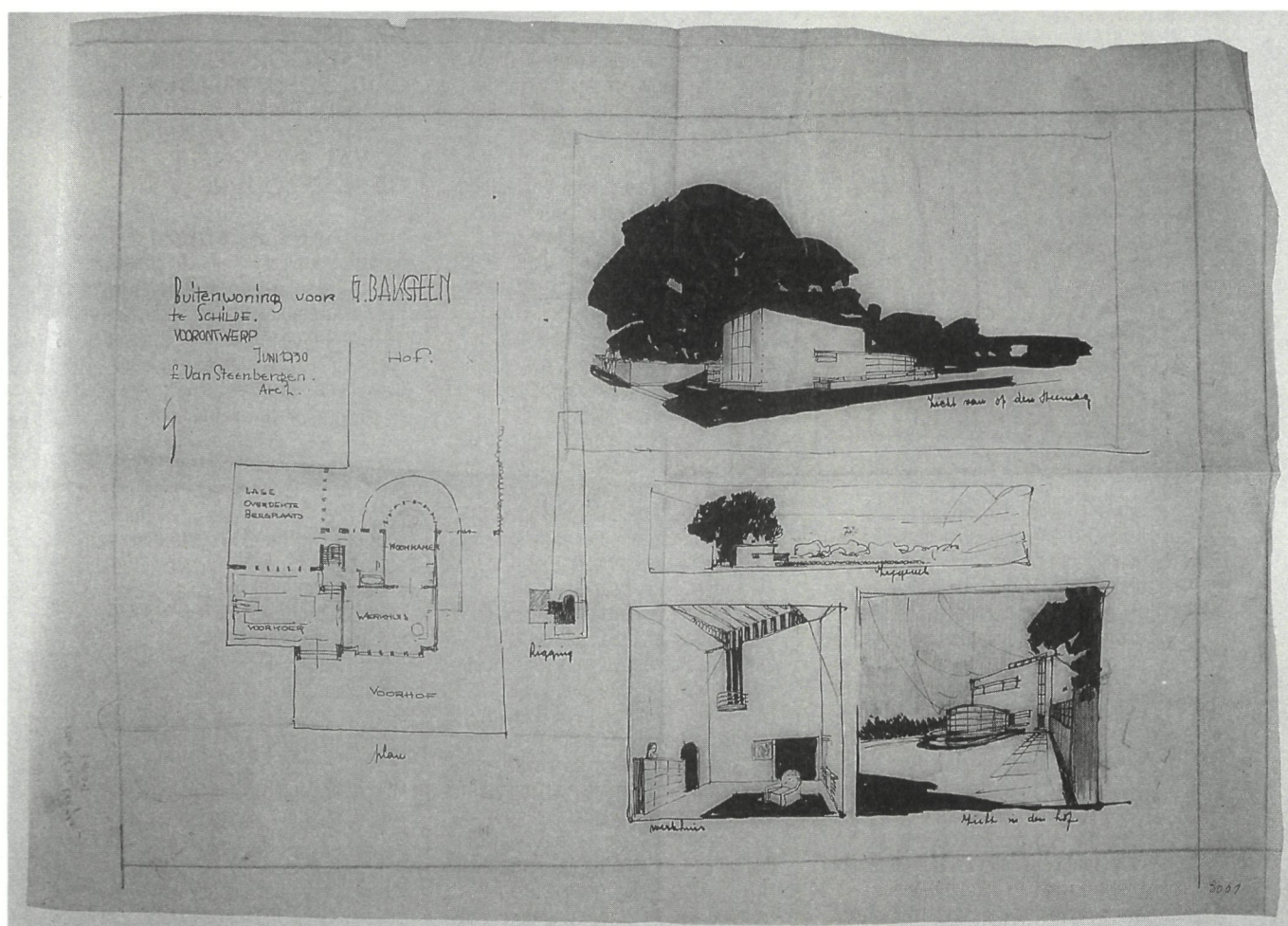
ART DECO EN MODERNISME IN BELGIË

Art Deco en Modernisme in België, Architectuur in het Interbellum is het vierde en laatste deel van een reeks referentiewerken over de Belgische architectuur in de 19de en 20ste eeuw. Eerder verschenen reeds delen over de Art Nouveau, De 19de eeuw en de Hedendaagse Architectuur. In een volgende reeks komt de architectuur in België vóór 1800 aan bod.

Auteurs van dit deel zijn Jos Vandenbreeden, hoofd van het Sint-Lukas-archief en fervent pleitbezorger voor de bescherming van ons architecturaal erfgoed, en France Vanlaethem, architecte afgestudeerd aan *La Cambre* en professor aan de *Université du Québec* te Montreal. Vandenbreeden was reeds medeauteur van *Art Nouveau in België* en *De 19de eeuw in België*, samen met Françoise Aubry. Zoals in de voorgaande delen is de fotografie het werk van Christine Bastin en Jacques Evrard.

Het interbellum zag in een periode van goed twee decennia niet alleen de naweeën van de Eerste Wereldoorlog en de dulle jaren '20 aan zich voorbijtrekken, maar ook de beurscrash, de crisis van de jaren '30 en de aanloop tot de Tweede Wereldoorlog. In deze maatschappij die permanent in beweging leek, rekende de architectuur af met de oubollige neostijlen van de 19de eeuw. De klare lijn, de zuivere

Architect Eduard Van Steenberghe, Ateliewoning voor de schilder Gerard Baksteen, Schilde, voorontwerp 1930.

vorm, de pure constructie, kortom de zoektocht naar de essentie van de architectuur was de bekommernis van de bouwmeester.

Twee stromingen vloeien voort uit deze drang naar vernieuwing: de meer sierlijke art-decolijn en het uitgepuurde modernisme. Tegelijk twee uitersten, waartussen het verhaal van de Belgische architectuur kriskras laveert, vaak in één en dezelfde persoon. De constante confrontatie en wisselwerking van vormen en ideeën levert een veelheid aan architecturale uitingen op, ergens op de schaal tussen decoratieve monumentaliteit en pure abstractie. Zo verrijzen bijvoorbeeld terzelfdertijd niet alleen het voluptueuze *Résidence Palace* met zijn streven naar absoluut comfort voor de betere stand, maar ook de gedematerialiseerde *Cité Moderne*, symbool van het "existenz-minimum" voor de klassenloze maatschappij.

Art Deco en Modernisme in België heeft de niet geringe verdienste beide stromingen met elkaar te confronteren, en dit wellicht voor het eerst. Toch blijven het twee afzonderlijke boeken in één band. Beide auteurs behandelen 'hun' stroming - Vandenbreeden de art deco, Vanlaethem het modernisme - hoofdzakelijk als een op zichzelf staand fenomeen. Ook de wijze van benadering is eerder ongelijk. Kleine tegenstrijdigheden en overlappingen komen de overzichtelijkheid niet altijd ten goede. Een gelijkmatiger aanpak met wat meer aandacht voor de maatschappelijke context en typologische ontwikkelingen had een duidelijker beeld van deze uitermate boeiende periode kunnen opleveren, en bepaalde lacunes vermijden. Nu lijkt het erop alsof in het eerste deel onder de noemer art deco alles en iedereen in een brede waaier van verscheidenheid bij elkaar worden geharkt, terwijl het tweede deel integraal wordt voorbehouden voor de waarach-

tige avant-gardisten. De ongetwijfeld levendige interactie tussen aanhangers van één of beide stromingen komt zo wat op de tocht te staan. Sommige architecten worden bovendien hetzij dubbel, hetzij versnipperd behandeld, andere - en niet de minste - komen nauwelijks of helemaal niet aan bod.

In het eerste deel doet Vandenbreeden een poging het vage, aposteriori-begrip *art deco*, dat op zich zoveel varianten kent, nader te omschrijven. Hij gaat daarbij hoofdzakelijk uit van vormelijk-esthetisch parameters, gelardeerd met zorgvuldig gekozen eigentijdse tekstcitaties die het betoog wel op het theoretische vlak trekken. Eerst komen uitvoerig de diverse invloeden aan bod die in de Belgische architectuur kort vóór en onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog tot uitdrukking komen. De lessen die uit de Art Nouveau en de geometriserende kracht van het Stoclethuis worden ge-

trokken maken dat een continuïteitsbreuk in het architectonische denken uitblijft, met de schoonheidsbevordering gerationaliseerd en wel als hoogste doel. De wederopbouw van het door oorlog geteisterde land, met zijn dilemma tussen 'vieux-neuf' en onvervalst nieuw, wordt daartegenover stiefmoederlijk behandeld.

Het meest uitvoerige hoofdstuk geeft een overzicht van de grote verscheidenheid aan architecturale uitingen tussen art deco en modernisme. Ook hier staat het uitdiepen van de artistieke dimensie van de architectuur als overheersende strekking centraal, een totaalkunst voortbouwend op de permanentie van de traditie, waarbij de vloeiende lijn overgaat in het abstracte volume en voorbij de dwang tot decoratie een modern classicisme genereert. Ruime aandacht gaat naar de Belgische deelname aan de Internationale Tentoonstelling voor Moderne Decoratieve en Industriële Kunsten te Parijs in 1925, met een door Victor Horta ontworpen paviljoen. Jammer is dat de veelzijdigheid van de architectuur die uit de fotografie blijkt niet altijd even goed tot zijn recht komt in de tekst. Veel van wat wordt getoond wordt niet echt geduid. Zo wordt voorbij gegaan aan het boeiende fenomeen van het appartementsgebouw als nieuwe woonvorm voor de burgerij, gestimuleerd door de wet op het medeëigenaarschap van 1924. Ook het hoogbouwvraagstuk wordt ondanks illustraties van het Antwerpse Torengebouw niet wezenlijk uitgediept. Hetzelfde geldt voor de religieuze architectuur die, nochtans rijkelijk voorhanden, ternauwernood aan bod komt. Zo ontbreekt bijvoorbeeld elke verwijzing naar de *Pelgrimbeweging* of

de werking van de Sint-Lukasscholen. Tenzij in de illustraties worden afzonderlijke figuren slechts per uitzondering nader toegelicht, en gaan eerder op in het algemene verhaal.

In het tweede deel brengt Vanlaethem op overzichtelijke wijze het verhaal van het dogmatische modernisme. Een eerste hoofdstuk behandelt de verspeiding van de tuinwijkgedachte, wortelend in de wederopbouw, met ruime aandacht voor de politieke en maatschappelijke context, naast de formeel architecturale tegenstellingen en evoluties. Vervolgens komt het debat rond de moderniteit aan bod dat tijdens het interbellum in alle levendigheid werd uitgevochten via de vakpers, de avant-gardebewegingen en architectuurprijzen, met name ook in de schoot van het *Institut des Arts Décoratifs*, beter bekend als *La Cambre*. In een derde hoofdstuk wordt nader ingegaan op enkele protagonisten met achtereenvolgens Huib Hoste, Eduard Van Steenberghe, Louis Herman De Koninck, Léon Stynen, Marcel Leborgne en Gaston Eysselinck. Het specifieke territorium van de architect vormt het voorwerp van het laatste hoofdstuk dat handelt over de bebouwde ruimte en de toekomst van de stad in functionalistisch perspectief. Hierbij wordt onder meer aandacht besteed aan de C.I.A.-congressen, de stedenbouwkundige wedstrijden voor de Antwerpse Linkeroever en de Brusselse Kunstberg.

Elke kritische noot bij de lezing van dit boek wordt echter ruimschoots overstemd door de architectuur van het interbellum zelf, art deco, modernistisch of iets ertussen, die in al zijn vitaliteit en verscheidenheid tot uiting komt in de ronduit schitterende fotografie. Zij maakt van *Art Deco en Modernisme in België, Architectuur in het Interbellum* wat het werkelijk is, een verbluffend en aanstekelijk kijkboek, het beste pleidooi voor het behoud van dit nog al te miskende erfgoed, de slotwoorden van Vandenbreeden indachtig: *'Handel en wandel post-art-deco of post-modern'*.

Jo Braeken

Jos Vandenbreeden en France Vanlaethem, *Art Deco en Modernisme in België, Architectuur in het Interbellum*, Lannoo, 1996, 232 pp., ISBN 90 209 2725 6. Prijs 2.950,-fr.

HET LOUVRE: KUNSTVOORWERPEN, OUDHEDEN, BEELDEN, SCHILDERIJEN, CONCORDE, PALAIS- ROYAL, PONT-NEUF, DE STAD LOUVRE

In de reeks *Standaard Gidsen*, de Nederlandstalige versie van de *Guide Gallimard*, voornamelijk aan steden gewijd, kwam het deel *Het Louvre* van de pers. De ondertitel geeft al aan dat het om meer gaat dan een museumgids die de bezoeker de weg wijst in de rijke collecties van het Louvre. De gids bestrijkt het hele stadsdeel waar toe het museum behoort, van de Seine tot de Place Vendôme en de Place des Victoires. Op de binnenflap vooraan krijgt men de plattegrond van het betrokken gebied en achteraan de stadsplattegrond van Parijs, zodat men zich probleemloos kan situeren. Het Louvrepaleis zelf met zijn verschillende vleugels, binnenkoeren en tuinen wordt in een vogelvluchtperspectief op een uitklapbare bladzijde in tekening gebracht.

Het uitgangspunt dat de hele reeks kenmerkt, is ook voor dit deel aangehouden: de visuele voorstelling primeert op de uiterst kernachtige teksten, maar ook die bezitten de vereiste kwaliteit. In een oogopslag ziet men waaraan men als bezoeker aandacht kan besteden. De verschillende hoofdstukken zijn gegroepeerd in een achtergrondinformatie: natuur, geschiedenis, ambacht en traditie, architectuur; de hoofdmoot gaat uiteraard naar het Louvre zelf en zijn collecties, gevolgd door een deel wandelingen in de omgeving van het Louvre: buiten het reeds vermelde ook de *Jardin des Tuileries*, de prachtige *Passages* die de buurt rijk is, en de *Bibliothèque Nationale*; tenslotte is er nog de praktische informatie in verband met het Louvre zelf en over Parijs, maar wel toegespitst op de arrondissementen van en rond het Louvre. Alle informatie en elke bladzijde is ruim overgoten met foto's en tekeningen in kleur en de zwart-wit illustraties zorgen voor de nostalgische noot. De teksten zijn niet beschrijvend - de prentjes spreken voor zich - maar situeren het onderwerp in de tijd, geven een evolutie weer of duiden er de betekenis van aan.

Men verwerkte ook vrij recente vondsten, ondermeer in verband met de

Jardin des Tuileries. Bij opgravingen in de *Cour du Carrousel* legde men de oven van Bernard de Palissy (16de eeuw) bloot en vond men ook geglaazuurde dierenmotieven, waarmee hij de grotto in de Italiaanse tuin van Catherine de Medici bij het Tuileriespaleis verlevendigde; aan de keramieken van Bernard de Palissy is trouwens in het Louvre een hele zaal gewijd. De 28 ha grote tuin, waardoor nu een drukke verkeersader loopt, werd in 1664 vervangen door een tuin van André Le Nôtre. Het is deze *Jardin des Tuileries* die van 1989 tot 1995 deels naar een ontwerp van Jacques Wirtz werd gerestaureerd, heraangelegd en gemoderniseerd en deel uitmaakt van één der belangrijkste oost-west lopende assen van de stad, reikend tot voorbij de *Défense*. Deze informatie moet de nieuwsgierige lezer wel op verschillende bladzijden samenzoecken, maar dat is nu éénmaal eigen aan dit soort gidsen en er is wel voor een leeslintje gezorgd.

Deze gids is geen leesboek ter voorbereiding van een reis of een bezoek, zoals de oude *Guide Bleu* of *Nagel* dat blijven, maar een kijk- en snuffelboek, aangepast aan de beeldcultuur van vandaag en gebruikmakend van nieuwe druktechnieken die prentjes zelfs uit hun hoekig kader laten springen. Het formaat, lang en smal, past misschien wel in een jaszak, maar het gewicht veroordeelt de gids toch eerder tot de schoudertas of reistas. In elk geval is hij goed gemaakt, makkelijk raadpleegbaar en een lust voor het oog.

Chris De Maegd

Het Louvre. Standaard gidsen,
Antwerpen, 1997, 392 pp.,
ISBN 90 0220548 1. Prijs 850,- fr

LECTUUR VOOR MIDDELEEUWENFANATEN

Dat de belangstelling voor de 'duistere' (?) Middeleeuwen gestaag groeit, blijkt wel uit de talrijke publicaties die hierover het licht zien. Bij het Davidsfonds verschenen twee prachtig geïllustreerde boekwerken, *Rondreis door Middeleeuws Vlaanderen* door Honoré Rottier en een uitgave van *Jacob van*

Maerlant's Spiegel Historiael door Jozef Janssens en Martine Meuwese. De *Rondreis door Middeleeuws Vlaanderen* is een bijzonder vlot en leesbaar boek, al zijn we wel niet altijd akkoord met wat voor de auteur onder de noemer 'Vlaanderen' valt: Maastricht, Nijvel, Doornik? In overzichtelijke hoofdstukken wordt getracht het leven in deze boeiende periode te beschrijven en op te roepen, hierbij dankbaar gebruik makend van mooie en meestal vrij onbekende iconografische documenten uit de toenmalige miniatuurboeken (het kost wel heel wat speurwerk om te achterhalen uit welke boeken de illustraties gehaald zijn). Het kijk-leesboek brengt een synthese van deze kleurrijke periode met de organisatie van de gilden en ambachten, de oorlogen en epidemieën, de blijde intredes en de feesten, het vertier in de 'badstoven', het religieuze leven en de volksdevoties, de toenmalige opvattingen over het leven en de kosmos.

Wat we echter onvergeeflijk vinden voor een boek van dit gehalte is de slordigheid waarmee de legendes bij de foto's zijn afgedrukt: de 'gewelven van de kathedraal van Antwerpen' zijn eigenlijk die van Sint-Baafs in Gent; die van 'Sint-Baafs in Gent' blijken bij nader inzien die van de Sint-Salvator in Brugge; de 'zwarte toren' in Brussel blijkt de Anneessenstoren te zijn en waar bij een miniatuur wordt verteld dat de verstenen van de huizen plaatsgrijpt, gaat het om de afbraak van een paleis! Dit zijn spijtige fouten voor een overigens boeiend en prettig leesbaar boek, dat vele facetten van het middeleeuwse leven zoals het wonen, de opvang van armen en zieken, de rechtspraak, het dagelijkse leven, de organisatie van de steden en van het landelijke leven omvat.

Van de *Vader der dietschen dichten* *allegader*, de 13de-eeuwse auteur Jacob van Maerlant, is het Haagse handschrift uitgegeven, waarin de wereldgeschiedenis van de schepping tot in de eigen middeleeuwse tijden behandeld wordt. Van het rijk verluchte en artistiek verbluffende handschrift zijn de miniatuurbladzijden in facsimile weergegeven met het daarbijhorend tekstfragment. Elk miniatuur wordt uitvoerig commentarieerd en uitgelegd. Het boek heeft een fraaie en overzichtelijke lay-out en is ondanks de middelnederlandse tekstgedeelten zeer goed leesbaar: een monument van literatuur en boekverluchting waar

terecht een schitterend boek aan gewijd wordt.

Marjan Buyle

H. Rottier, *Rondreis door Middeleeuws Vlaanderen*, Leuven, 1996; J. Janssens en M. Meuwese, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael*.

De miniatures uit het handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Leuven, 1997, beide uitgegeven door het Davidsfonds.

Buitenkrant

IN MEMORIAM ARCHITECT ERIC VAN BIERVLIET (1938-1996)

"Als zij zwijgen, zullen de stenen spreken" Lc. 19,40

Pas afgestudeerd aan het Sint-Lucas-instituut te Gent, profileerde de jonge Eric Van Biervliet zich onmiddellijk als een architect met een belovend potentiële, met het ontwerp voor het Museum Dhondt-Dhaenens te Deurle (1967).

In de sector van de monumentenzorg is hij echter pas werkzaam vanaf de jaren '80 en hij deed dit op een hem kenmerkend wijze. Een ondubbeldzinnige en uitgesproken optie voor 'hedendaagsheid' karakteriseren zijn restauraties en renovaties van oude panden.

Zijn aanpak bewijst dat oud en nieuw verenigbaar zijn. Hij laat geen twijfel bestaan omtrent het nieuwe functioneren van een oud gebouw; het opnieuw maatschappelijk geïntegreerd zijn van een historisch pand laat hij duidelijke architecturale taal spreken.

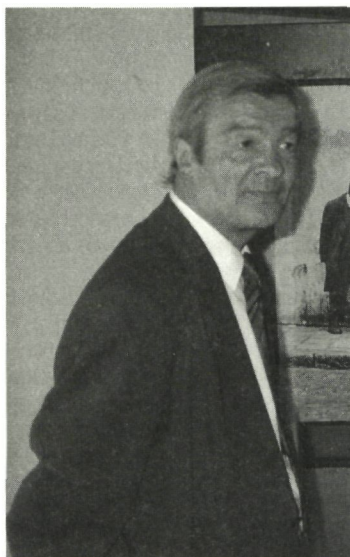
Zijn eigen woning annex architectenbureau midden de historische stadskern van Brugge, geldt als exempla-

risch voor deze aanpak. Een quasi onbewoonbaar, lang en smal pand, met een sombere opeenvolging van vele kamers, werd omgebouwd tot zonnige en lichte binnenruimten voor een weldoordachte combinatie van wonen en werken. Naast de gerespecteerde 17de-eeuwse trapgevel, in zijn vergroeide toestand behouden, kwam een nieuw geveltje met de ingang. Het werd vlug exemplarisch voor de integratie-nieuwbouw of 'invularchitectuur' in historische omgevingen zoals dit algemeen werd gepropageerd in de jaren '70 en '80. Van een algemene appreciatie getuigen de bekroningen van dit project: met de prestigieuze Robert Maskensprijs in 1981, met de prijs Baksteen en eerste prijs Vereniging Historische steden in België in 1982. De nieuwbouw werd vrijwel onmiddellijk een geaccepteerd gegeven in het straatbeeld, vergroeid met zijn omgeving.

Van Biervliet realiseerde talrijke renovaties van historische panden in Brugge. Met respect voor de essentie van het historische, laat hij het eigentijdse zonder complexen spreken. Hij realiseerde zonder moeite nieuwbouw in historische omgevingen, in een tijd dat de discussie over historicisme en eigentijdse nog volop aan de gang was.

Hij had geen moeite met dit bouwen in de stijl eigen aan de tijd in historische omgevingen. *"Waar het op aankomt is dat we in staat zijn om net als onze voorgangers in harmonie en met alle respect voor het verleden verder*

creatief te werken" zijn zijn eigen woorden.

In de landelijke doch energieke gemeente Koekelare - waar de laatste decennia op een voor Vlaanderen zeldzame wijze nagedacht wordt over ruimtelijke ordening - heeft Van Biervliet een ingrijpende stempel gedrukt. Hij restaureerde er de beschermde brouwerij Christiaens en renoveerde ze naar bibliotheek annex museum/cultureel centrum (1986). In het dorpscentrum realiseerde hij een woon- en winkelcentrum met *"envergure"* waardoor deze gemeente meteen uit haar landelijke sfeer gehaald wordt. Opnieuw past deze aanpak in een opvatting over dorpskernvernieuwing van de jaren '80.

Eric overleed in zijn huis te Brugge op 16 mei 1996. Voor de monumentenzorg zal hij op de eerste plaats voortleven als een architect die op een eerlijke manier het integratieprobleem van de hedendaagse architectuur in het historisch milieu behandelde op een moment dat de architectuur in een crisis verkeerde. Herstelling van een oud gebouw was voor hem ook - en misschien vooral - toevoeging van nieuwe creatie: in een eigentijdse vormtaal het verhaal verder vertellen.

Het nieuwe dat de kwaliteit van het oude accentueert, zonder daarbij zijn identiteit te verliezen, dit was zijn grote betrachting en hierin schuilt zijn verdienste.

Aan zijn nabestaanden, zijn vier kinderen en in het bijzonder zijn echtgenote Lori, bieden wij onze oprechte deelneming aan.

Miek Goossens.

DE EUROPESE UNIE EN DE BESCHERMING VAN HET CULTUREEL ERFGOED

Vierde Kaderprogramma: oproep tot indienen van voorstellen

In het *Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen* nr. C 381 van 17 december 1996 wordt opgeroepen tot het indienen van voorstellen voor werkzaamheden op het gebied van onderzoek en technologische ontwikkeling. Deze oproep kan gesitueerd worden binnen het Vierde Kaderprogramma (1994-1998), dat eind april

1994 werd goedgekeurd door de Europese Unie.

Ook metingen in het kader van de bescherming van het cultureel erfgoed vallen daaronder.

De voorstellen dienen uiterlijk op 15 mei 1997 te worden afgegeven op volgend adres:

Commissie van de Europese Gemeenschappen
DG XII-C 5
Montoyerstraat 75
B-1040 Brussel
of gericht aan:
Commissie van de Europese Gemeenschappen
DG XII-C 5
Wetstraat 200
B-1049 Brussel

Opvolging van oproepen inzake bescherming van het cultureel erfgoed

Zoals reeds gevraagd in *M&L* jaargang 15 nr. 4 van juli-augustus 1996 roept de Afdeling Monumenten en Landschappen alle lezers op melding te maken van het indienen van projecten of voorstellen bij de Europese Unie.

Enkel een korte samenvatting van de ingediende voorstellen en de naam van de projectverantwoordelijke worden verwacht op volgend adres:
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
AROHM - Afdeling Monumenten en Landschappen
Zandstraat 3 te 1000 Brussel
fax : 02/209.27.05

Vesna Van Renterghem

GEBRUIK VAN HYDROFOBERINGS- EN OPPERVLAKTEVERHARDENDE MIDDELEN: EEN STAND VAN ZAKEN

Sinds het einde van de vorige eeuw brengt de chemische industrie producten op de markt waarvan beweerd werd dat verweerde oppervlakken hiermee hun oorspronkelijke stevigheid terugwonen en dat zij de behandelde ondergronden zouden beschermen tegen de eroderende werking van (zure) regen.

In het begin bleken deze materialen

nogal wat neveneffecten te vertonen, zoals zoutvorming, korstvorming en minder goede evacuatiemogelijkheden voor water dat zich via andere processen achter de gehydrofobeerde laag had opgehoopt. Er zijn dan ook enkele dramatische gevallen gekend waar de behandeling met dergelijke producten op korte termijn meer schade veroorzaakte dan indien geen behandeling zou hebben plaatsgehad. Het best gekende voorbeeld is wel het portaal van de kathedraal van Chartres. Dit werd behandeld met waterglas en na enkele decennia bleek de geïmpregneerde zone volledig af te barsten.

Dit, tezamen met enkele andere probleemgevallen, heeft tot gevolg gehad dat het gebruik van chemische producten relatief vlug verbannen werd in de monumentenzorg.

Met de jaren '60 werd, dank zij de ontdekking van nieuwe organo-siliciumverbindingen, een nieuwe periode ingeluid. De industrie bleek nu in de mogelijkheid om producten te synthetiseren die perfect beantwoordden aan de gestelde eisen. Organo-siliciumverbindingen konden zowel hydrofoberende als verstevigende eigenschappen hebben, naargelang hun chemische samenstelling. Sindsdien werden duizenden tonnen van dergelijke verbindingen in Europa gebruikt. Hydrofoberingmiddelen vinden zowel een toepassing in de nieuwbouw als in de monumentenzorg, consolideringsmiddelen worden exclusief voor de conservatie van monumenten gebruikt. Hierna volgt een kort overzicht van de toepassingsmogelijkheden en beperkingen van deze producten.

Hydrofoberingmiddelen

Hydrofoberingmiddelen zijn materialen die de indringing van vloeibaar water (regenwater) in bouwmaterialen verhinderen, maar de evacuatie van zowel vloeibaar water als waterdamp, mogelijk maken. Alhoewel er vele merknamen op de markt beschikbaar zijn, kunnen deze chemisch onderverdeeld worden in minder dan 20 fundamenteel verschillende componenten. De mogelijkheden en beperkingen van deze producten zijn goed gekend, dank zij fundamenteel onderzoek dat in verschillende laboratoria in de verschillende Europese landen uitgevoerd werd en nog wordt.

Samengevat kan gesteld worden dat:

- een hydrofoberingmiddel op basis van silanen, oligomere siloxanen of siliconen op de meeste bouwmaterialen, zowel natuur- als baksteen, een uitstekende

efficiëntie van verschillende decennia kan garanderen. Momenteel zijn bewijzen voorhanden dat 30 jaar oude behandelingen nog een perfecte bescherming kunnen geven.

- de levensduur van een goede behandeling afhangt van zowel de aard van het gebruikte product als de concentratie aan actieve stof en de wijze waarop het product wordt aangebracht.
- het aanbrengen van een hydrofoberingmiddel op een historisch gebouw slechts mag gebeuren indien vooraf via een vooronderzoek nagegaan werd of er geen tegenindicaties zijn. Het blijkt inderdaad dat sommige omstandigheden, zoals een te hoog gehalte aan oplosbare zouten of een te hoog gehalte aan scheuren of barsten, oorzaak kan zijn van een versnelde degradatie.

In de praktijk wordt vastgesteld dat in sommige Europese landen deze vooronderzoeken systematisch uitgevoerd worden en dat deze producten dan ook een efficiënte en duurzame bescherming bieden aan historische gebouwen. In Nederland daarentegen werd in de jaren '60 massaal gehydrofobeerd, zonder dat ooit een vooronderzoek werd uitgevoerd. Toen later bleek dat nogal wat gebouwen schade begonnen te vertonen, werd vooral door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg alle schuld op de rug van de hydrofoberingen geschoven, met als gevolg dat het gebruik ervan de laatste 20 jaar systematisch verboden werd. Recent onderzoek door TNO heeft uitgewezen dat een aantal schadegevallen niet kunnen verklaard worden door het hydrofoberen, terwijl andere hun oorzaak vinden in het feit dat de gebouwen in feite niet hadden mogen gehydrofobeerd worden omdat er een aantal tegenindicaties waren. Het optreden van opstijgend vocht waaraan niet verholpen werd was de voornaamste reden.

Oppervlakteconsolidatie

Producten op basis van ethylsilicaat hebben een vergelijkbare structuur aan deze van hydrofoberingmiddelen, maar met dit verschil dat er na reactie een amorf siliciumdioxide gegenereerd wordt dat geen waterafstotende eigenschappen heeft. Het gevormde gel, dat chemisch vergelijkbaar is met kwarts, is in staat een gedegradeerd oppervlak van een natuursteen terug zijn oorspronkelijke stevigheid te geven. Jaarlijks worden er ver-

schillende duizenden ton van deze producten aangebracht op beschermde monumenten in gans Europa. Tot nu toe zijn geen schadegevallen gekend, voor zover de geschikte producten gebruikt werden. De uiterst weinige mislukkingen kunnen alle toegeschreven worden aan een onoordeelkundig gebruik en een totaal gebrek aan toezicht tijdens de uitvoering van de werken. Deze producten zijn uitermate geschikt voor de behandeling van monumenten in natuursteen. Over het algemeen, en gezien de aard van de gebruikte bouwmaterialen in het bijzonder in Vlaanderen, wordt slechts het oppervlak van de natuursteen aangetaast. Dikwijls beperkt dit zich tot minder dan één centimeter. Het overblijvende gedeelte van de steen, soms meer dan 50 cm, is in perfecte toestand. In plaats van dergelijke stenen te verwijderen en te vervangen door een nieuwe steen, zou er de voorkeur moeten aan gegeven worden het oppervlak opnieuw zijn oorspronkelijke stevigheid terug te geven. Deze ingreep heeft weliswaar geen invloed op het uitzicht van de steen - na behandeling ziet die er nog steeds 'verouderd' uit - maar daartegenover staat een enorme kostenbesparing én een bewaring van oorspronkelijk materiaal. Als vervangingssysteem wordt immers in Vlaanderen exclusief gebruikt gemaakt van ingevoerde Franse witsteen.

Besluit

Het gebruik van hydrofobering- en oppervlakteverhardende middelen wordt in de meeste Europese landen als een standaardingreep beschouwd bij de restauratie van historische gebouwen. De mogelijkheden en beperkingen van deze materialen zijn goed gekend. Mits een degelijk vooronderzoek kan het gebruik ervan gerestaureerde gebouwen gedurende verschillende decennia beschermen tegen vervuiling en de inwerking van zure neerslag. Aangezien in vele gevallen de oorspronkelijke materialen kunnen bewaard blijven en een behandeling slechts een fractie kost van een vervanging met (ingevoerde) Franse witsteen, kunnen dergelijke behandelingen tevens een belangrijke kostenbesparende factor zijn bij de instandhouding van het Vlaamse gebouwenpatrimonium.

Eddy De Witte,
departementshoofd, K.I.K.

"Il n'est pas hors de propos, en terminant ce chapitre, de dire quelques mots de la restauration de nos anciennes orgues, où se manifeste le plus souvent une rage de destruction, un véritable vandalisme. On peut dire qu'aucun de ces instruments n'a été intégralement conservé. Là où une restauration eût été facile, on a arraché, remplacé sans pitié. Il est arrivé que la Commission des Monuments s'occupait avec sollicitude de faire conserver un buffet historique, en abandonnant à son malheureux sort l'instrument lui-même. C'est comme si, au sujet d'un Rubens, on sauvait le cadre en laissant faire du tableau lui-même de la toile d'emballage."

uit: Ernest Closson, *La Facture des Instruments de Musique en Belgique*, 1935.

Het is niet ongepast, bij het afsluiten van dit hoofdstuk, een paar woorden te zeggen over de restauratie van onze oude orgels, waar men meestal te maken krijgt met een vernielingswoede, een waar vandalisme. Het mag gezegd worden dat niet één van deze instrumenten integraal behouden bleef. Daar waar een restauratie eenvoudig ware geweest, heeft men weggerukt, vervangen zonder medelijden. Het is voorgekomen dat de Commissie voor Monumenten zich met liefderijke zorg bekommerde om het behoud van een historisch buffet, en het instrument zelf aan zijn jammerlijk lot overliet. Het is alsof, met betrekking tot een Rubens, de lijst zou worden gered en men van het schilderij zelf verpakkingsdoek zou laten maken.

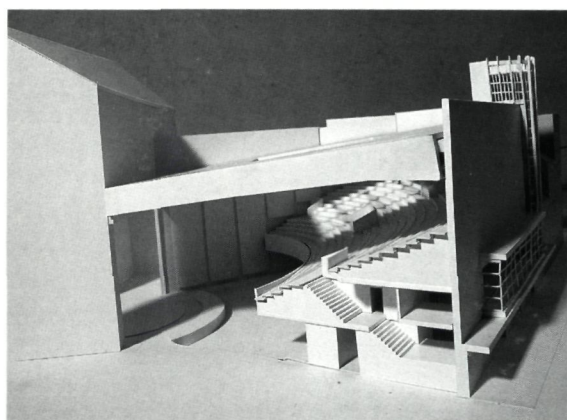
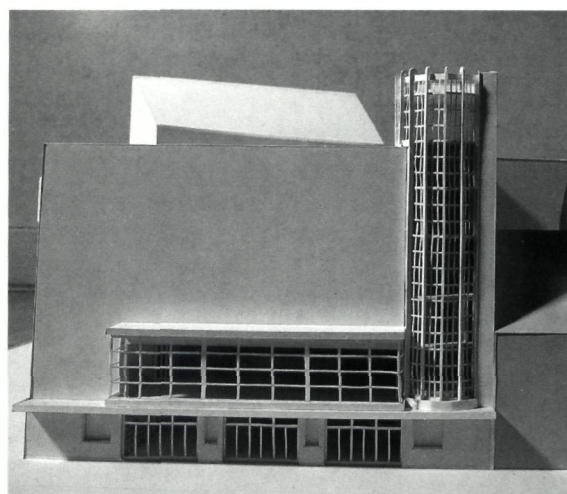

Makette van het
restauratie- en
herbestemmings-
voorsel
(S. Duquesne)

vrij eenvoudig, aangezien de structurele elementen van de gevel ongewijzigd bleven. In hoofdzaak komt het hier op neer de inkom en de toren weer te voorzien van nieuwe raamprofielen met enkele beglazing. Teneinde het oorspronkelijk karakter van deze zo typische architectuur te respecteren, moet men erg waakzaam zijn wat betreft de afwerking van een aantal elementen zoals de raamprofielen. Tegenwoordig worden er strenge thermische eisen gesteld aan verbouwingen. Hierdoor wordt er vrij snel naar dubbele beglazing gegrepen. Bovendien stelt de aanvrager eveneens eisen aangaande zogenaamde onderhoudsvriendelijke materialen (bijvoorbeeld P.V.C.-ramen). Vaak leidt dit tot het vervangen van de oorspronkelijk ramen door totaal verschillende, nieuwe ramen. Momenteel zijn er haast geen firma's die op deze problematiek inspelen en onderzoek verrichten. Anderzijds moet men zich ook de vraag stellen of het wel nodig is dit gebouw te isoleren. Vaak heeft dat tot gevolg dat men het probleem van koude bruggen niet oplost maar verplaatst naar andere plaatsen zoals bijvoorbeeld naar de lintelen. De gevel zou men aan de buitenzijde kunnen isoleren en afwerken met een pleisterlaag. Of dit effectief nodig is, is een andere vraag. Bovendien zou men door deze ingreep de betonnen luifel van de erker visueel onnodig verzwaren. De bouwfysische problemen die vaak te wijten zijn aan oorspronkelijke uitvoeringsfouten, moeten in die mate opgelost worden dat zij aan het authentiek aspect van het gebouw niets wijzigen.

Wat betreft de herbestemming van de *toren*, is het vrij logisch hem zijn oorspronkelijke technische functie terug te geven. Men zou er opnieuw een projectiecabine in kunnen plaatsen (voor zover dit technisch haalbaar is uiteraard). 's Avond zou het interieur van de toren dan weer zichtbaar zijn vanaf de straat. Het zou terug als hoogtechnologisch symbool moeten fungeren, zoals dat oorspronkelijk het geval was.

Voor de herinrichting van de *inkom* worden de basisprincipes van het oorspronkelijk project gehandhaafd. De nieuwe wand, die de inkom van de polyvalente ruimte scheidt, vormt als het ware het scharnierelement tussen beide ruimten. Dit aspect bestond reeds in het oorspronkelijk project. Links en rechts van de inkom worden de toegevoegde trappen weggehaald zodat de nog bestaande originele trappen kunnen worden herbruikt. In het oorspronkelijk project was er geen personenlift. Uiteraard is dit ondenkbaar in een nieuw voorstel. Links van de inkom wordt er een glazen hightechlift geplaatst die toegang verleent tot de

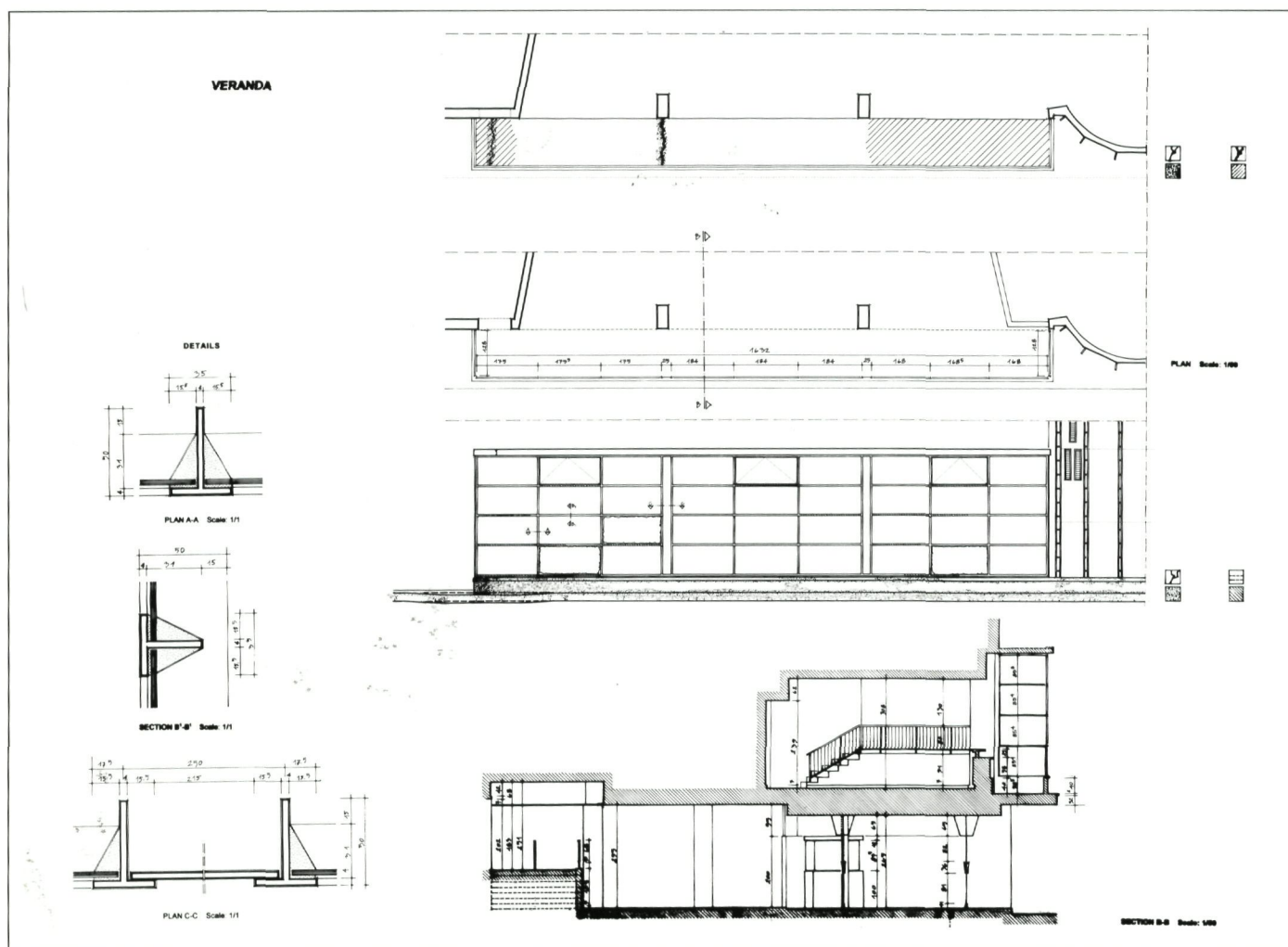

kelders (sanitair) en de hogere verdiepingen (café-restaurant en de bioscoopzaal). Rechts van de inkom bevinden zich de kassa's en de vestiaires. De inkom is groter dan in het oorspronkelijke project, waar de bioscoopzaal zo groot mogelijk was gemaakt om een aantal bezoekers te kunnen opvangen.

De herinrichting van de *zaal* is voornamelijk op twee criteria gebaseerd. Het eerste is de herbestemming die men aan de zaal kan geven, met name een polyvalente functie. Het tweede is de architecturale oplossing hiervoor, rekening houdend met de oorspronkelijke architecturale kwaliteiten van het historisch monument.

Oorspronkelijk waren er geen hellende, geprefabriceerde betonnen zittreden in de zaal. In het voorstel worden ze weggehaald. Er zouden wegneembare tribunes en tentoonstellingspanelen worden geplaatst. Dit is ideaal voor een polyvalente ruimte. De originele waardevolle elementen die nog bestaan, worden bewaard en gerestaureerd. Dit geldt onder andere voor het origineel plafond met lichtkoepel. Er zou in plaats van een opengaand dak, een doorschijnend element kunnen worden geplaatst. Dit zou dan,

Variétés. Detail-studie van de veranda (tekeningen S. Duquesne)

afhankelijk van de activiteiten in de zaal, moeten kunnen worden afgesloten van het daglicht. Bij avondactiviteiten zou de zaal met kunstmatige sfeerverlichting worden verlicht. Een aantal originele akoestische panelen bestaan nog steeds. Deze zouden moeten worden gerestaureerd. De verdwenen elementen moeten worden vervangen door moderne akoestische panelen voorzien van verlichtingsarmaturen.

De drie niet authentieke projectiecabines worden in het voorstel verwijderd.

Het nog onbebouwd perceel aan de Sint-Pietersstraat zou geannexeerd worden aan de *Variétés* om bij het bestaand gebouw bijkomende loges en opslagruimten te voegen.

Het *café-restaurant Bagdad* wordt in het nieuw voorstel opnieuw afgesloten van de circulatieruimten door een gebogen wand, zoals in het oorspronkelijk project. De vormgeving van de nieuwe muur is verschillend van de oorspronkelijke. Vóór de wand, meer bepaald in het midden van de ruimte, bevindt zich een toeg. Achter dezelfde muur is er een

keuken. De keukenmuur, die tijdens de verbouwingen in 1961 werd toegevoegd, wordt verwijderd. Links en rechts van het café komen er terug kleine ruimten met een niveauverschil, zoals in het project van Bourgeois en Gridaine.

BESLUIT

De *Variétés* is een nog vrij jong monument. Omwille van het oorspronkelijk experimenteel karakter biedt het gebouw heel wat mogelijkheden, zowel op architecturaal vlak als wat de herbestemming betreft. Wanneer men aan het gebouw een herbestemming geeft, zal dat ontegensprekelijk een impuls geven aan de buurt. Het stadscentrum terug aantrekkelijk maken door een aantal 'stadskankers' zoals de *Variétés* op te lossen is eigenlijk een breder maatschappelijk probleem.

Momenteel bevinden we ons volop in een 'post-modernistische' architectuurstrekking. In het hedendaags architectuurlandschap stellen we wel meer

vast dat er projecten worden ontworpen in 'neo-Corbusiaanse' stijl. Het interessante van de *Variétés* is het feit dat de oorspronkelijke bestemming en de vormgeving getuigen zijn van het verleden maar tegelijkertijd bijzonder hedendaags is. De oorspronkelijke gevel zou een hedendaags ontwerp kunnen zijn. In dit aspect schuilt precies het boeiende van deze architectuur. Het is een historisch monument dat tevens inhoudelijk en architecturaal erg hedendaags is. Hierdoor kan er aan het integrale oorspronkelijke project, dat gedeeltelijk nog bestaat, een hedendaags functioneel en architecturaal antwoord worden gegeven. De moeilijkheid van deze benadering ligt evenwel in de *dosering* van de nieuwe toegevoegde interventies. Jammer genoeg bestaat hiervoor geen handleiding (zelfs niet in het Charter van Venetië). Restaureren is immers meer dan alleen maar theorie en vakmanschap.

DANKWOORD

We wensen onze dank te betuigen aan instellingen en personen die ons hebben geholpen bij het opstellen van dit artikel.

Het R. Lemaire Centrum monumentenzorg (K.U. Leuven), Barbara Van der Wee, Luc Verpoest, Peter Verhaeghe, Veerle Meerbergen, Brigitte Vander Brugghen, Emmy Toonen, Jeroen Poblomme, *La Rétine de Plateau* en Ilse Bortels.

EINDNOTEN

- (1) Victor Bourgeois: Belgisch modernistisch architect (1897 - 1962). Belangrijkste realisaties:
  - Cité Moderne (1922-1925), Sint-Agatha-Berchem.
  - Stichter met Louis Van der Swaelmen (1923), van de *Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernistes*.
  - Woning V. Bourgeois (1925), Koekelberg
  - Belgische woning (1927), *Weissenhofsiedlung*, Stuttgart
  - Woning en atelier O. Jaspers (1928), Sint-Lambrechts-Woluwe
  - *Cinéma Rixy* (1936), Etterbeek
  - School in Hornu (1937), *Théâtre des Variétés* Brussel (in samenwerking met M. Gridaine)
  - Postcheque gebouw (1937-1949), Brussel
  - Belgisch Paviljoen (1939), Wereldtentoonstelling, New-York (in samenwerking met Henry Van de Velde en Leon Stynen).
  - Stadhuis (1954), Oostende
  - Eternitoren en Duits Paviljoen (1958), Wereldtentoonstelling, Brussel
- (2) Maurice Gridaine: Frans architect. Gekend voor het ontwerpen van bioscopen. Belangrijkste realisaties:
  - *L'Auto* (1933), Paris
  - *Ornano 43*, Paris
  - *Studio Universel*, Paris
  - *Le Paris* (1936), Paris
  - *Scala*, Paris
  - *Théâtre des Variétés* (1936-1937), Brussel (in samenwerking met V. Bourgeois)
  - *Vox* (1939-1947), Strasbourg
- (3) Bouwaanvraag 2 november 1936, bouwtoelating 16 maart 1937, de werken startten op 15 november 1936. Stadsarchief Brussel, Openbare Werken, 51330, 53236, 55598.
FLOUQUET P.-L., *Un grand music-hall moderne, Le théâtre des Variétés à Bruxelles*, in *Bâtir*, April 1937, nr. 53, p. 1141-1143
BRAEKEN J., *Paleizen voor de hoofdstad*, in *Monumenten en Landschappen*, 1988, 7/5, p. 57-58.
- (4) De bouwheer van de transformatie van de voorgevel is de Franse Gemeenschap van België. De ontwerper is A.V.A., b.v.b.a., Neirinck Patrice te Brussel. Het initiatief werd genomen door de *Rétine de Plateau*, een v.z.w. in Brussel. Het project werd gefinancierd door de Europese Unie in het kader van de ondersteuning van pilootprojecten die betrekking hebben tot de bewaring van het Europees architecturaal erfgoed.
- (5) MALLET-STEVENSON R., *Les cinémas. Catalogue de l'exposition de l'art dans le cinéma français*, musée Galliera, Paris, 1924 (LACLOCHE F., *Architecture de cinémas*, Editions du Moniteur, Paris, 1981).
- (6) De verlichting op de toren is zichtbaar op een presentatietekening van Bourgeois en Gridaine. Of de lampen effectief werden voorzien en gebruikt, werd in deze studie niet achterhaald.
- (7) *Archives d'architecture Moderne*, Brussel.
- (8) Eerste CIAM-congres (*Congrès International d'Architecture Moderne*), 1928, La Sarraz.
Deelnemers: Mart Stam, Pierre Chareau, **Victor Bourgeois**, Max Haefeli, Pierre Jeanneret, Gerrit Rietveld, Rudolf Steiger, Ernst May, Alberto Sartoris, Gabriel Guevrérian, Hans Schmidt, Hugo Häring, Zavala, Florentin, Le Corbusier, Paul Artaria, Hélène de Mandrot, Friedrich Gubler, Rochat, André Lurçat, Robert von der Mühl, Maggioni, Huib Hoste, Sigfried Giedion, Werner Moser, Josef Frank, Garcia Mercadal, Molly Weber, Tadevossian.
- (9) FLOUQUET P.-L., *Une architecture de lumière, La salle du Théâtre des Variétés*, in *Bâtir*, December 1937, nr. 61, p. 1508-1509.
- (10) Voorbeelden: de *Ornano 43* (1933, Parijs), *Studio Universel* (1933, Parijs), *Scala* (1936, Parijs).
- (11) Tango is een roodachtige kleur.
- (12) Studie over het bezoek van de Belgische bioscoopzalen, Belgische kamer van Audio-Visuele Publiciteit vzw., Brussel, 1964.
- (13) François Hennebique (1842-1921), ingenieur. Zijn meest bekende werken zijn de gebouwen gelegen aan de rue Danton, 1 en de rue de Rennes, 140 in Parijs en zijn eigen woning in Bourg-la-Reine (1904).
- (14) Stéphane Duquesne, Ebru Torun en Veerle Meerbergen hebben deelgenomen aan een ideeënwedstrijd met betrekking tot de bewaring, de bescherming en het hergebruik van historische bioscopen (september 1996). Zij werkten een restauratie- en herbestemmingsvoorstel uit voor de *Cinéma Variétés* in Brussel. De wedstrijd werd uitgeschreven door de Technische Universiteit van Milaan. Het initiatief om deel te nemen aan de wedstrijd werd gesteund door het R. Lemaire Centrum Monumentenzorg van de K.U. Leuven. Het ingediende project werd bekroond met een eervolle vermelding. Het voorstel wordt niet uitgevoerd.
- (15) Charter van Venetië (1964) - Art. 10. "*Toute restauration requiert la connaissance approfondie et le maintien des matériaux et des techniques traditionnels. Ce n'est donc que lorsque ceux-ci s'avèrent inadéquats que la restauration d'un monument ou d'un site peut être réalisée en faisant appel à toutes les techniques nouvelles dont l'efficacité aura été démontrée par des études scientifiques et sera garantie par l'expérience. Toutes les techniques doivent être envisagées avant de recourir à une intervention de caractère irréversible*".

Stephane Duquesne en Ebru Torun zijn architecten.

KLEURRIJK EERHERSTEL VAN EEN 19DE-EEUWSE RESTAURATIE DE BURGERLIJKE GRIFFIE OP DE BURG IN BRUGGE

JAN ESTHER EN MARC MEULEMEESTER

De burgerlijke
griffie op de Burg
in Brugge langs
het stadhuis
(foto O. Pauwels)

De natuurstenen gevels van de Burgerlijke Griffie, gebouwd in 1534-1537, behoren tot de vroegste voorbeelden van de renaissancearchitectuur in Vlaanderen, méér nog, het is het oudste openbaar gebouw in Vlaanderen in de nieuwe stijl. Een prestigearchitectuur, met verf en bladgoud in de kijker gezet. Bij de restauratie in 1875-1883 hernam stadsarchitect Louis Delacenserie de originele kleurstelling. Recent onderzoek en een proef-restauratie stellen tot doel het 19de-eeuwse kleurenpalet in eer te herstellen.

GEVELARCHITECTUUR

Voor dit nieuwe gerechtsgebouw - zeg maar het toenmalige politiecommissariaat - pal naast het majestieitlijke schepenhuis, kiest de stadsmagistratuur in 1534 resoluut voor de 'nieuwe' stijl. Hiermee breekt de stadsoverheid met een taaie traditie. Stadsbouwmeesters en meester-metselaars geven nog lang de voorkeur aan de regionale laatgotiek, die tot een heel eind in de 17de eeuw wordt doorgezet. Geleidelijk komt er verandering en vernieuwing, eerst schoorvoetend in een mengstijl, nadien puur naar Italiaanse modelboeken. In het artistiek en intellectueel vernieuwend klimaat speelt vanaf de jaren 1520 de beloftevolle en veelzijdige kunstschilder Lanceloot Blondeel (1498-1561) in Brugge een vooraanstaande rol. De monumentale renaissance-schouw in de schepenzaal van de Looze - het Land-

huis van het Brugse Vrije - links van de nieuwe bouwplaats van de Griffie, is in 1531 afgewerkt naar het concept van L. Blondeel. Burgemeester en schepenen van Brugge zijn in 1534 duidelijk onder de indruk van de realisatie van hun ambtgenoten van het Brugse Vrije. De affirmatie van eigen status en intellectuele uitstraling is hier zeker niet vreemd aan. Het gebouw telt twee bouwlagen, met vijf traveeën op de Burg en één travee op de Blinde Ezelstraat. Het rechterdeel is overkluisd met een verdieping boven de doorgang naar de Blinde Ezelstraat, tussen de Burg en de Vismarkt. De gevel heeft een symmetrische opbouw met centraal drie smalle traveeën met traditionele kruisvensters, bekroond door een weelderig uitgewerkte volutetop, met aan beide zijden bredere traveeën met drielichten, eveneens met volutetoppen. De ingang, met in het boogveld het stadswapen, steekt in de vierde travee, naast de doorgang naar de Blinde Ezelstraat.

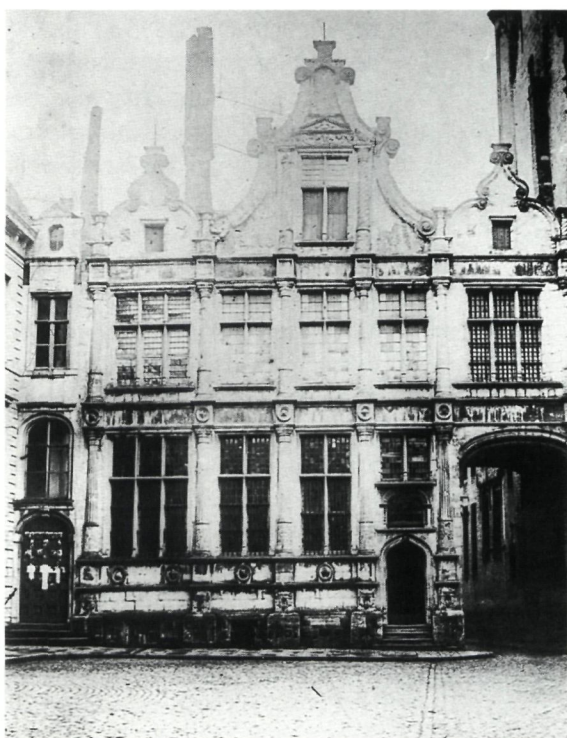
Begane grond en verdieping zijn evenwichtig geordonneerd door horizontale en verticale elementen: een hoge plint, versierd met leeuwenkoppen en koperen ringen en in médaillons gevatte diamanten onder de benedenvensters, gecanneleerde halfzuilen met versierde voetstukken en kapitelen tussen en naast de vensters, doorlopende friezen op de verdiepingen, onderbroken door uitspringende blokken ter hoogte van de halfzuilen. De met hogels opgesmukte toppen refereren naar de laatgotiek. In de middelste volutetop prijken wapen en devies van Keizer Karel en gerechtigheidsstaferelen.

De meeste beeldhouwkundige versieringen zijn vernieuwingen of toevoegingen van de 19de-eeuwse restauratiecampagne: friezen gevuld met arabesken en cartouches met het bouwjaar, gerechtigheidsstaferelen aan beide zijden van het centrale topvenster, het wapen en devies van Keizer Karel en de médaillons met mythologische figuren op de flankerende topbekroningen. De zes uitspringende blokken tussen begane grond en verdieping zijn verrijkt met in tondo's gevatte gebeeldhouwde portretten van Keizer Karel, zijn vrouw Isabella van Portugal en hun voorzaten, geïnspireerd op het genealogisch programma van de renaissanceschouw van het Brugse Vrije. De gevel aan de kant van de Blinde Ezelstraat herhaalt de architecturale rijkdom van de corresponderende travee van de voorgevel. Zeven in het zonlicht glinsterende vergulde bronzen beelden aan de Burgzijde en drie aan de kant van de Blinde Ezelstraat die de gerechtigheid en de deugden uitbeelden, zetten de kroon op het werk: een staaltje prachtarchitectuur in een stadsdecorum van eerste rangorde.

BOUWGESCHIEDENIS - DE 16DE-EEUWSE KLEURAFWERKING

Meester-metselaar Christiaan Sixdeniers († 1548), vanaf 1525 stadsbouwmeester als opvolger van Jan de Maech († 1530), voert de werken uit naar "*eenen patroone*" van steenhouwer Jan Wallot (door sommige historici is hij vereenzelvigd met Jan Mone († 1554), "*artiste de l'Empereur*", maar deze toeschrijving is hypothetisch). J. Wallot ontvangt hiervoor 23 ponden groten. Voor zijn werk ontvangt Sixdeniers in drie schijven 1700 gulden; omgerekend bedraagt dit iets meer dan 283 ponden groten. Meester-steenhouwer en groeve-uitbater Liévin van Male levert "*t hardtsteen*", die niet steeds op tijd wordt aangevoerd. Meester-timmerman Antoon van Lombrouck maakt de deuren en ramen. De stenen beelden die de volutetoppen bekronen, zijn van de hand van meester-steenhouwer Willem Aerts († 1538), naar patronen van schilder Simoen Pieters. Voor de leienbedekking zorgt Adriaan de Vos uit Dordrecht.

Willem Aerts is deken van het ambacht van de metselaars en steenhouwers in 1534 en 1536. In vroegrenaissancestijl maakte hij in 1525 samen met Jacques Dodekin († 1546) de gaanderij voor de Looove, het Landhuis van het Brugse Vrije, palend aan de jongere gevel van de Burgerlijke Griffie en gesloopt in 1722-1727. In 1538 wordt Christiaan Sixdeniers tot ambachtsdeken aangesteld als op-

Zeldzame foto-opname uit 1875 van de gevel van de Griffie vóór de restauratie. Sinds 1992 zijn de sculpturale versieringen. 1751 (doek, 221 x 295 cm, Brugge, Stedelijke Musea, inv. nr. O.688.I).

Detail van het schilderij met gezicht op de Burg door Jan Baptist van Meunincxhove, omstreeks 1672 (doek, 83 x 110 cm, Brugge, Stedelijke Musea, inv. nr. O.686.I). De gevel van de Griffie paalt rechts aan de gotische stadhuisgevel, links aan het Landhuis van het Vrije met gaanderij in vroeg-renaissancestijl.

volger van Willem Aerts. Ongetwijfeld hebben deze prestigeprojecten bijgedragen tot de verhoging van hun aanzien in het bouwvak.

Belangrijk is te vernemen dat op 16 februari 1537 burgemeester en schepenen van de Stad beslissen niet alleen de beelden, maar ook de volledige gevel te laten schilderen door Jan Zutterman: *"dat men de beelden die staen up de nieuwe greffe deser stede zal stofferen ende scilderen, metsgaders ooc de ghevele"*. In dezelfde beurt polychromeert Jan Zutterman het beeld van Filips de Schone, staande in een beeldnis van de stadhuisgevel. Hij ontvangt 32 ponden groten *"van gheschildert ende ghelootwit thebbene de voorghevele ende ymaigen vanden huuse vander greffe deser stede metter ymaige vanden conync Pelipe van Castillen, staende voor scepenenhuus deser stede"*.

Bijzonder interessant is het archivalisch bewijs dat het natuurstenen parement niet ruw wordt gelaten, maar van meet af wordt geloodwit. Of dit nu gebeurt om louter esthetische redenen - om de natuursteenkleur te versterken of om een homogeen beeld te verkrijgen met de aanpalende geschilderde natuurstenen stadhuisgevel - of om bouwtechnische redenen - om vervuiling en verwerking af te remmen - hebben we het raden naar. Er is dus sprake van het *"stofferen"* en het *"loodwitten"* van de gevel. Of een uitgebreid kleurenpalet architectonische of decoratieve elementen beklemtoont, is volgens deze notitie in de stadsrekeningen niet duidelijk. Stofferen betekent meer dan een egale verfbeurt. We denken dan onder meer aan de negen wapenschilden van de

voornaamste Brugse ambachten op de borstweringen van de bovenvensters, die ongetwijfeld met hun heraldische kleuren in het oog moeten springen. De respectieve ambachtsbesturen zullen dit ongetwijfeld hebben gewaardeerd. In ieder geval blijkt hieruit dat onmiddellijk na de voltooiing de natuurstenen renaissancegevel kleurig is afgewerkt.

Het stofferen van beelden die officiële bestuursgebouwen op de Burg sieren, is vanaf de late Middeleeuwen geen uitzondering, eerder een regel. Ook de vorstenportretten die de nissen van de stadhuisgevel vullen, krijgen van meet af een kleurige afwerking. Het is gekend dat zelfs Jan van Eyck met dergelijk vakkundig werk wordt belast. Stadhuisbeelden worden in de 15de eeuw gestoffeerd *"van finen asure"* en verguld *"vasthoudende jeghen zonne, wijnd ende watere"*. Ook de beelden op de gaanderij van de Looove worden in 1528 geschilderd en verguld door Lanceloot Blondeel en Jan Zutterman. Het schilderen en stofferen van de gevel en de beelden van de Griffie kadert dus volledig in een kleurenvisie over de bestuursgebouwen op de Burg.

ICONOGRAFISCHE DOCUMENTEN. EEN NAUWGEZETTE WEERGAVE DOOR KUNSTSCHILDERS?

Het beeldmateriaal dat informatie biedt over het uitzicht van de 16de-eeuwse gepolychromeerde gevel in de toestand vóór de 19de-eeuwse restauratie, bestaat uit grafische prenten, schilderijen en enkele zeldzame foto-opnamen.

De in 1562 in koper geëtste panoramische stadsplattegrond door Marcus Gerards (1521-1604), geeft een kwarteeuw na de afwerking van het gebouw weinig informatie over de originele sculpturale rijkdom, nog minder over de kleurafwerking. Een anoniem doek uit het begin van de 17de eeuw, behorend tot de verzameling van de Stichting van Caloen in het kasteel van Loppem, geeft de Griffiegevel weer in donkerder tinten dan de stadhuisgevel.

Van de Brugse schilder Jan Baptist van Meunincxhove († 1704) zijn verscheidene panoramische gezichten van het Burgplein gekend. Vier gelijkaardige schilderijen behoren tot de verzamelingen van het Provinciaal Museum *Renaissancezaal van het Brugse Vrije* en van de Stedelijke Musea van Brugge. Het Brugse museum bewaart een groot doek (220 op 295 cm) in 1751 gepenseeld door Pieter Le Doulx (1730-1801) met ongeveer hetzelfde beeld van het Burg-

Detail van het schilderij met gezicht op de Burg door Pieter Le Doulx, gedateerd 1751 (doek, 221 x 295 cm, Brugge, Stedelijke Musea, inv. nr. O.688.I). In vergelijking met de weergave door van Meunincxhove is de Griffiegevel eerder in natuursteenkleur weergegeven, met lichtere accenten voor de arabesken en sculpturale versieringen.

Presentatietekening met restauratievoorstel door stadsarchitect Louis Delacenserie (papier, pen en aquarel, gesig-neerd en gedateerd 1875, 118,5 x 99 cm, Brugge, Dienst Werken, Dienst voor Monu-mentenzorg en Stads-vernieuwing). Op deze zeer verzorgde aquareltekening zijn de achtergronden op de arabesken reeds turkooisblauw ingekleurd.

plein met de omgevende monumentale bebouwing. Het architectuurbeeld van het Landhuis van het Brugse Vrije is inmiddels sterk gewijzigd door de classicistische nieuwbouw van 1722-1727 naar een ontwerp van de Amsterdammer Jan Verkruijs, architect van *"syne Keyserlyke en Konincklijke Majestyt"*. Zowel J.B. van Meunincxhove als P. Le Doulx geven de renaissancearchitectuur van de Griffie realistisch weer, maar met andere tinten, de ene overwegend blauwgrijs, de andere meer beige. De architectonische krachtlijnen, zoals de gecanneleerde halfzuilen en de friezen met de horizontale waterlijsten zijn met lichte penseeltrekjes benadrukt. P. Le Doulx benadrukt de witte arabesken in de friezen tegen een zandkleurige achtergrond.

De vraag stelt zich of deze schilderijen een nauwgezette weergave zijn van de werkelijkheid, dan wel of hier rekening dient gehouden met een interpretatie van de kunstenaars.

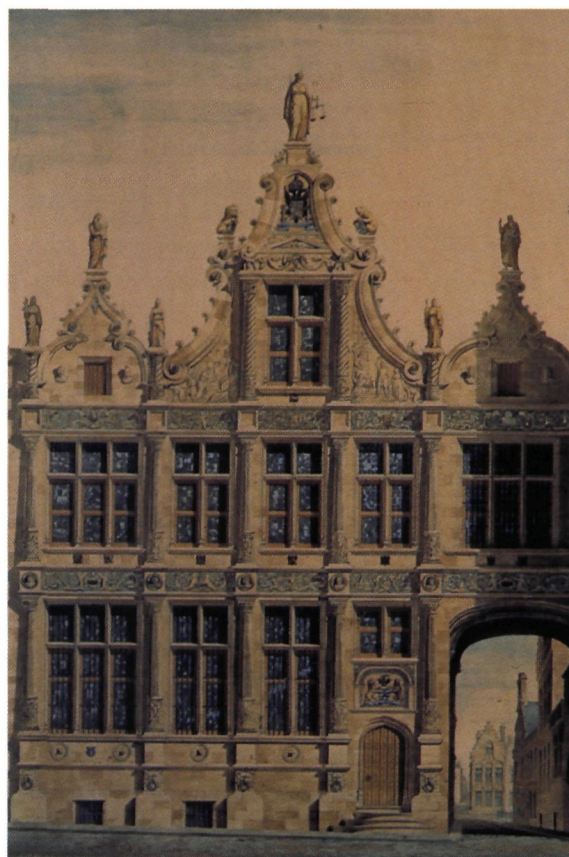
Gekleurde lithografieën van Dagobert uit de jaren 1838 en 1840 geven eveneens een beigegetinte renaissancegevel weer, maar de weergave lijkt niet erg betrouwbaar. Een zeldzame stereofoto uit 1863 van de Kortrijkse amateur-fotograaf Alberic Goethals toont de verwaarloosde gevel vóór de restauratie, maar verduidelijkt niets over eventuele polychromieresten. Door de aangebrachte schade in 1792 zijn de topbeelden verdwenen, alsook het wapen van Keizer Karel met de gerechtigheidsstaferelen naast het middelste zoldervenster. De friezen zijn vlak en zonder ornamenten en op de plaats van de

vroegere uitspringende portretbustes steken diamanten in medaillons.

Over eventuele hernemingen van Jan Zuttermans schilderwerk in de 17de en 18de eeuw geven de iconografische bronnen dus weinig informatie. Was de 16de-eeuwse kleurafwerking eenmalig of zijn er opeenvolgende afwijkende afwerkingslagen toegevoegd? Na het ancien régime lijkt hiervoor geen aandacht meer te bestaan.

VOORSTEL TOT GEVELWIJZIGING IN 1792

In 1792 worden beelden en ornamenten herinnerend aan het oude regime vernield of ernstig beschadigd. In een rapport van 10 juni 1792 meldt Ph. Baraumont aan de stadsmagistraat de slechte staat van de leidendaken en het daktimmerwerk. Naar aanleiding van deze noodzakelijke herstellingen stelt hij voor om de volutetoppen te slopen en het bovendeeel van de gevel om te vormen tot een lijstgevel met een klassiek hoofdstel. Dit voorstel kent geen gevolg. Geldgebrek of behoudsgezindheid?

HET 19DE-EEUWSE RESTAURATIE-ONTWERP EN DE INTERPRETATIE VAN DE OUDE POLYCHROMIE

In zijn in 1824 uitgegeven album *Collection des Plans, coupes, élévations, voutes, plafonds, etc., des principaux monumens (sic) d'architecture et de sculpture de la ville de Bruges...* geeft Jean Brunon Rudd (1792-1870, van 1830 tot aan zijn overlijden invloedrijk stadsarchitect), een lineair grafische weergave van de oostwand van het Burgplein, met de stadhuisgevel als centrale blikvanger. De Griffiegevel verkeert in gehavende toestand na de woelige revolutietijd, zonder beelden op de volutetoppen. In 1859 zijn er alarmerende berichten over neervallende stenen. Herstelwerk lijkt niet prioritair te zijn.

Monumenten zorg komt schoorvoetend naar voren vanaf het midden van de 19de eeuw en krijgt vanaf de jaren 1870 bredere aandacht. In het weekblad *La Plume* (9 april 1871) wordt de noodzaak van een restauratie van de Griffie aangekaart met een hint naar het Stadsbestuur: *"Ne serait-il pas convenable de rendre à ce monument son cachet primitif en procédant à une restauration intelligente et en confiant à des hommes compétants le soin de rétablir dans le style de l'édifice les diverses parties qui ont complètement disparu"*. Het jaar voordien, onder het bestuur van de liberale burgemeester Jules Boyaval (1814-1876), is Louis Delacenserie (1838-1909) aangesteld tot stadsarchitect als opvolger van J. B. Rudd. Op de talentvolle ambtenaar wordt alle hoop gesteld. De zaak komt vlug op gang, want in oktober van 1871 richt het Ministerie van Binnenlandse Zaken een schrijven aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en reeds op 29 december, zo tussen de feestdagen in, komt een delegatie naar Brugge. Bij een tweede bezoek op 14 maart 1872 geven de commissieleden richtlijnen om moulages te maken van de belangrijkste sculpturale elementen, waarmee de voetstukken van de halfzuilen zijn bedoeld - een voorbeeldige werkwijze. In opdracht van het ministerie zijn werklieden bezig afgietsels te maken van de renaissance-schouw in het gerechtshof, het voormalige Landhuis van het Brugse Vrije. Er wordt een krediet van 1.000 fr. uitgetrokken. Paul Derre neemt een aantal afgietsels.

In juni 1873 is L. Delacenserie klaar met een eerste studie. Hij raamt de werken op 51.518,20 fr. Voor vernieuwing van natuurstenen delen voorziet hij 58 m³ Franse steen. Voor de gebeeldhouwde delen is hij voorzichtig én creatief. Het bestek voorziet herstelwerk, vernieuwingen en toevoegingen, zoals twee

voetstukken van halfzuilen (geraamd op 200 fr.), zes kapitelen (340 fr.), het boogveld boven de ingang naar een gipsen model (samen 350 fr.), tien reliëfpanelen met arabesken op beide verdiepingen (naar gipsen modellen, samen 6214 fr.), de reeks portretbustes boven de benedenverdieping (eveneens naar gipsen modellen, samen 1325 fr.) en tenslotte de totale vernieuwing van de drie volutetoppen met het sculptuurwerk. Vijf nieuwe beelden in Franse steen als bekroning van de drie volutetoppen betekenen een zware prijsraming van 9000 fr.

De vernieuwing van het beeldhouwwerk van de gevel kant Blinde Ezelstraat is op dezelfde wijze opgevat en wordt samen met drie beelden op de volutetop geraamd op 8453 fr.

Reeds in de voorstudie en de eerste raming voorziet de stadsarchitect een olieschildering en vergulding van de gebeeldhouwde delen en de wapenschilden, geraamd op 3000 fr. Over de keuze van de gepolychromeerde architectonische en decoratieve delen en het kleurengamma wordt jammer genoeg niets vermeld. Ook is er sprake van het polychromeren en vergulden van de gebeeldhouwde kraagstenen en de boogribben in de doorgang; een voorstel dat later niet is uitgevoerd.

Als adept van Eugène Viollet-le-Duc streeft L. Delacenserie naar een herstel van de renaissance-architectuur in de vermeende vroegere luister. Hij eerbiedigt in grote mate het oorspronkelijke concept en geeft aan het geheel opnieuw een uitgebreide sculpturale opsmuk. Portretbustes vervangen de diamantkoppen op de uitspringende penanten tussen de

► Een volbladfoto in *Documents classés de l'art dans les pays-bas du XIème au XVIIIème siècle, recueillis et reproduits par J.J. Van Ysendyck, Architecte*, pl. 10, gedateerd april 1880, maar blijkbaar na 1883 verschenen, toont de pas gerestaureerde gevel van de Griffie met onderschrift *"Décoration de la façade de l'ancien Greffe, construite à Bruges en 1534; elle fut contiguë à l'hôtel de ville. Les sculptures sont dorées sur fonds bleues; le pignon principal porte la statue de la Justice, celui de gauche de Moïse, la Fidélité et la Prudence; celui de droite Aaron, la Force et la Tempérance"*.

De gepolychromeerde delen zijn op deze zwartwitfoto duidelijk afleesbaar: de arabeskfriezen, de voetstukken en kapitelen van de halfzuilen, de portretten en de wapenschilden, de vier médaillons in de volutetoppen, het wapenschild van Keizer Karel, alsook de verguldingen van het verheven lijstwerk en de architectonische lijnen. De bronzen beelden die de gevel bekronen schitteren door hun pas aangebrachte vergulding. De twee putti die de centrale volutetop flankeren dragen schilden met geschilderd opschrift *"herstel en volledigd/ in het jaer 1881"*. Het natuurstenen parement lijkt (nog ?) niet met een eindlaag afgewerkt, de steenrestauraties zijn niet verdoezeld maar duidelijk zichtbaar.

ÉCORATION

XVIe Siècle.

◀
Gevel van
de Burgerlijke
Griffie in 1997
(foto O. Pauwels)

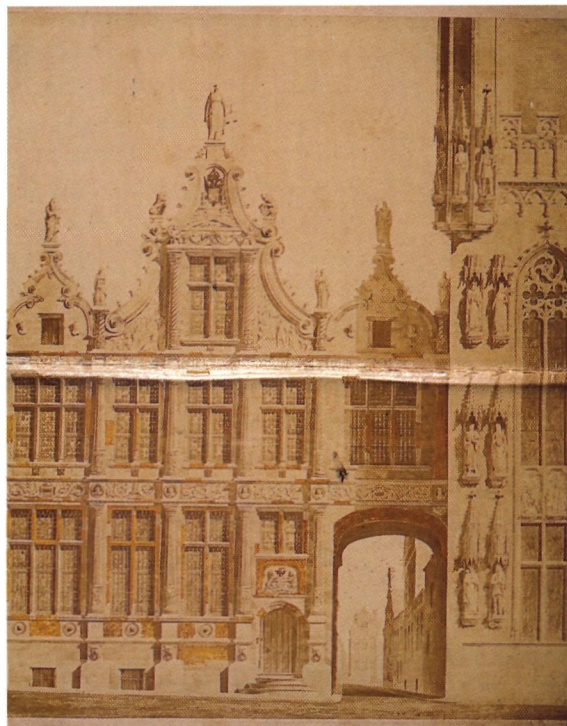
arabespanelen boven de benedenverdieping; zoals oorspronkelijk het geval was en duidelijk merkbaar is op het schilderij van P. Le Doulx. Het bijna barokke beeldenprogramma in en op de volutetoppen wordt hernomen. De vlakke arabespanelen zijn sculpturaal uitgewerkt.

De portretbustes stellen de volgende vorsten voor: Keizer Karel en zijn vrouw Isabella van Portugal, Filips de Schone en Johanna de Waanzinnige, ouders van Keizer Karel, Koning Ferdinand II van Aragon en Isabella van Castilië, ouders van Johanna de Waanzinnige, en Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië, ouders van Filips de Schone.

De wapenschilden zijn deze van de ambachten van de timmerlieden, de smeden, de bakkers, de kleermakers en de makelaars.

De beelden op en naast de volutetoppen van de voorgevel stellen de Gerechtigheid, Mozes, Aaron en de Deugden *Wijsheid, Sterkte, Matigheid, Goede Trouw* voor, waarbij men zich steunt op iconografische bronnen.

Over het beeldenprogramma van de gevel aan de kant van de Blinde Ezelstraat tast men in het duister. De Brugse architect en oudheidkundige Charles Verschelde stelt in december 1879 voor deze gevel te bekronen met rechter Salomon (*den Rechter bij uitspraak*), geflankeerd door Vrede en Voorspoed (*die heerschten tijdens de regering van Salomon, en*

een gevolg zijn van de toepassing der wet met Wijsheid, Sterkte, Matigheid en Goede Trouw). Dit kadert volledig in de 19de-eeuwse restauratievisie, waarbij het monument op historiserende wijze wordt vervolledigd.

Het volledige restauratieontwerp is in 1875 klaar en wordt voorgelegd aan de gemeenteraad, die zich erg lovend uitspreekt en het ontwerp als een kunstwerk betitelt. Hoogstwaarschijnlijk wordt de nu nog bewaarde geaquarelleerde geveltekening van L. Delacenserie dan gepresenteerd. Kort daarop licht hij het ontwerp toe op een vergadering van de Koninklijke Commissie in Brussel.

DE GEPREZEN ÉN BEKRITISEERDE RESTAURATIE 1877-1883

In april 1877 wordt een jury samengesteld ter beoordeling van de ingezonden modellen voor de nieuwe beeldhouwde friezen: E. Carpentier, lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, beeldhouwer Lallemand, professor aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Antwerpen, F. Wallays, directeur van de Academie, glasschilder H. Dobbelaere en L. Delacenserie. De jury duidt het houtsnijwerk van het zuidportaal van de Sint-Salvatorskathedraal, daterend van 1544, als inspiratiebron aan. In plaatselijke cultuurtijdschriften, zoals *Rond den Heerd* en *La Plume*, wordt dit bekritiseerd; houtsnijwerk heeft nooit steenhouderswerk beïnvloed. De beeldhouwers August De Geeter, Leon van Poelvoorde, Petrus De Wispelaere (allen uit Brugge), Charles Vanderheggen en Pierre Huts (beiden uit Elsene) worden uit de elf inzendingen geselecteerd en als uitvoerders aangeduid.

In juli 1877 staat de Griffiegevel in de steigers. De stadsarchitect doet een nauwkeurig onderzoek en - wat al meer gebeurt - stelt vast dat de verwerings-toestand van het natuurstenen parement slechter is dan hij had ingeschat.

Leden van de Koninklijke Commissie komen in september opnieuw op bezoek en dringen aan om zoveel als mogelijk van het originele beeldhouwwerk te behouden. Voor de nieuwe natuursteen suggereert de Commissie *pierre de Rochefort*, ook *pierre de Crazanne* genoemd, reeds voorzien in de voorstudie van L. Delacenserie van 1873. Steenleverancier A.J. Van de Wouwer uit de Carnotstraat in Antwerpen meldt in oktober 1877 dat een schip met steen van Rochefort in Brugge zal worden gelost. Rochefortsteen heeft hij eveneens geleverd voor het nieuwe stadhuis in Sint-Niklaas, de Sint-Jozefs-

kerk in Aalst en voor de restauratiewerken aan de Sint-Maartenskerk in Aalst.

Niet onbelangrijk is te vernemen dat de Provinciale Commissie voor Monumenten in een brief van 29 juli 1877 gericht aan de Gouverneur het heeft over de gebruikte natuursteen: *"La pierre de Rochefort est de provenance de notre pays (sic, een misvatting waarover we het verder nog hebben), on s'en est servi pour la construction de la nouvelle église de Rochefort et rien n'empêche qu'on ne l'emploie pour la restauration de la façade de l'ancien greffe de Bruges. Du reste, les gisements de la pierre de Gobertange, moins épais que ceux de Rochefort, produisent par exception des dimensions plus considérables. (...) C'est la seule pierre employée aux grandes restaurations de la tour et de la porche de Saint Martin à Courtrai, où l'on a exécuté quantités de sculptures avec le meilleur succès"*. Daarentegen bevestigt Delacenserie ervaring te hebben met de Franse Crazanne-Rochefortsteen bij de restauratie van de stadhuisgevel. Bij een inspectiebezoek op 4 september 1877 stelt de Koninklijke Commissie voor Monumenten vast dat de gebruikte natuursteen van slechte kwaliteit is. Op een foto van zijn presentatietekening duidt L. Delacenserie vermoedelijk aan welke delen hij voorziet om te behouden. Het is niet duidelijk of dit document gemaakt is vóór of na een discussie met de Koninklijke Commissie.

In juli 1878 levert René Verbist-Lamal (Quai de Mariemont 108-110, Brussel) steen van Chamesson. In 1880 zijn er nog steenleveringen door Louis Beirlant (steen van Rochefort) en J. Bouchez (steen van Chamesson aangevoerd vanuit Givet).

In april 1878 bevestigt de Koninklijke Commissie, onder voorzitterschap van de heer Willens, nogmaals haar behoudsgezinnd standpunt: *"une restauration conservatrice, dont il résulte que l'on peut faire des réparations aux endroits les plus détériorés et qu'un peinturage donnera à la pierre une teinte uniforme. La façade sera ensuite polychromée et rehaussée de dorures"*. Polychromie en vergulding zijn reeds in 1875 door L. Delacenserie voorzien. De Commissie meent dat veel origineel beeldhouwwerk kan behouden blijven: *"Nous pensons, en effet que les parties sculptées tout au moins, pourraient être conservées alors même qu'elles seraient plus ou moins dégradées, des copies n'ayant jamais la valeur des sculptures originales"*. Dezelfde brief van de Commissie gericht aan de Minister biedt wat informatie over de beschilderingen: *"Il a été constaté par des vestiges qui ont été découverts en certains endroits*

de la façade, que celle-ci a été jadis couverte de peintures de diverses couleurs. Nous croyons que, outre l'intérêt que présenterait la restitution de cette décoration originale, elle aurait encore le double avantage de préserver la façade des intempéries et d'atténuer l'effet disparate des pierres nouvelles avec les anciennes qui seront conservées".

Er is sprake van het polychromeren naar teruggevonden sporen, om aan de gevel een eenheid te geven en de verschillen tussen oud en nieuw weg te werken, en het vergulden. Over de vroegere verfsporen geeft het restauratiebundel geen verdere informatie. Gemeenteraadslid François Van den Abeele, verdediger van de authenticiteitsgedachte, gaat niet akkoord met *"une polychromie ornamentale"* en is voorstander van een beschermende schilderbeurt: *"On pourrait donc mettre une peinture unie pour conserver la pierre et donner une teinte uniforme à tout le monument."*

Op voorstel van L. Delacenserie voert Amand van Poelvoorde een proefrestauratie uit op één travee boven de doorgang naar de Blinde Ezelstraat. Deze keer uit de Commissie duidelijk haar ongenoege: *"Il résulte du rapport des délégués qui ont procédé à l'examen de ce travail, que la travée dont il s'agit est, à peu de chose près, entièrement reconstruite, contrairement à ce qui avait été convenu entre notre Collège et M. l'architecte Delacenserie. On a en effet renouvelé presque tout le parement y compris même des pierres sculptées (les parties inférieures de deux fûts de colonnes, un mascarons etc...) qui auraient pu être maintenues. Le résultat obtenu est loin de réaliser ce que notre Collège avait en vue en proposant une restauration partielle et nous sommes d'avis qu'il n'y a pas lieu de le continuer dans les mêmes conditions. Nous croyons en effet que la restauration telle qu'elle est exécutée de la travée terminée peut être considérée comme une reconstruction totale. Si des mesures si extrêmes devaient être adoptées, ce qui nous semble douteux, il serait évidemment préférable de démolir toute la façade et de profiter de la reconstruction pour corriger les défauts de style et de proportion qui se remarquent à divers points de l'édifice et qui résultent peut-être d'une restauration antérieure. Mais nous ne pouvons que blâmer l'architecte d'avoir contrevenu ainsi à nos instructions formelles, car s'il avait rencontré quelque difficulté à les suivre, il eût convenu au moins qu'il nous en donnât avis en temps utile et qu'il se munit des autorisations nécessaires"*.

Het komt dus tot een onzachte confrontatie tussen de ontwerper, die een bijna volledige vernieuwing van

het parement voorziet, en de Commissie, die steeds een behoudsgezinde benadering heeft verdedigd. L. Delacenserie merkt op dat de gedemonteerde beeldhouwde delen zijn bewaard om aan te tonen in welke slechte toestand ze verkeren. Ze zijn (later) terecht gekomen in de verzameling van het Oudheidkundig Genootschap. Een aantal voetstukken van de halfzuilen zijn nu opgesteld in de gaanderij van het Gruuthusemuseum aan de Dijver. Dit heeft een materieel-technisch-wetenschappelijk onderzoek mogelijk gemaakt (1995).

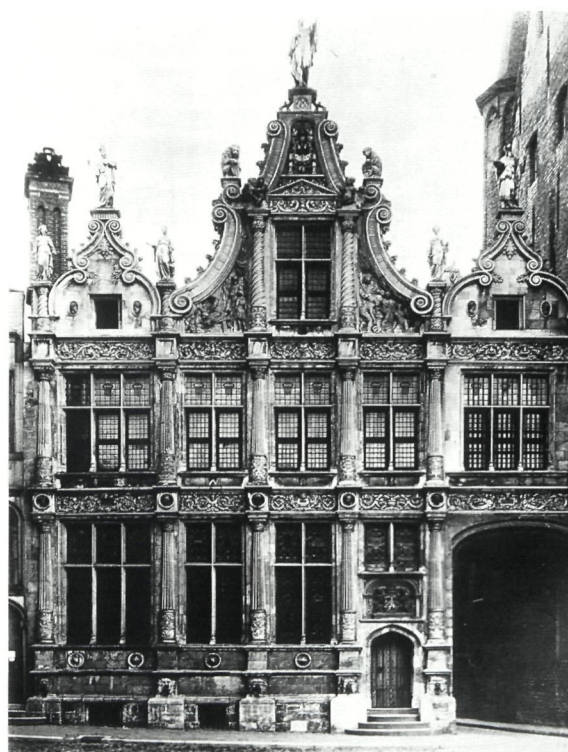
Het nieuwe beeldhouwwerk wordt in 1878-1881 uitgevoerd door Petrus De Wispelaere (kapitelen, friezen en voetstukken van de halfzuilen) en François Dumon (acht portretbustes). Désiré Tulpinck en Ch. Nolf verzorgden de polychromie.

In 1881 zijn de restauratiewerkzaamheden beëindigd. De reacties zijn lovend. De *Gazette van Brugge* (13 augustus 1881) geeft het volgende relaas: "Sedert maendag is de Burg van tyd tot tyd vol volk. Het zyn Bruggelingen en vreemdelingen die de herstellinge van de greffie komen zien. Die te Oostende zyn of te Blankenberghe hooren spreken van die schoone veranderingen, en zy komen op in groot getal al de liefhebbers van kunsten, om die merkwerdige gebouwen te bewonderen; en allen zyn eens om uit te roepen; 't Is wonder schoon, en de stad haelt er eere van. De Bruggelingen ook, arm en ryke, jonge en oude, wandelen eens tot aen den Burg, en als zy van uit het Breydelstraetje komen, of van onder de boomen van 't gat van st-Donaes, en dit blinkend gebouw voor hen zien opgaen, staen zy verstomd te kyken. Wy mogten wel peizen, zeiden zy, dat dit gebouw maer goed en was om af te smyten, ten tyde van M. Boyaval. M. Ronse heeft dat beter geraden, en zeker, hy haelt er eere van".

Foto-opname 1914. Dertig jaar na de restauratie door L. Delacenserie is de gevel reeds geërodeerd en vervuild. De in 1881 aangebrachte vergulding is op de foto duidelijk herkenbaar.

- 1 Oorspronkelijk 16de-eeuws voetstuk van een halfzuil, in 1878 in te slechte toestand bevonden om in situ te behouden en verwezen naar het steenmuseum. De fragmenten, nu opgesteld in de gaanderij van het Gruuthusemuseum, bieden de unieke mogelijkheid de 16de-eeuwse kleurafwerking te analyseren (foto Stad Brugge)
- 2 Het in 1878-1881 vernieuwd beeldhouwwerk is zeer kwaliteitsvol. Foto 1980, na reiniging, waarbij sporen van de 19de-eeuwse polychromie duidelijk zichtbaar zijn (foto Stad Brugge)
- 3 Een in situ behouden origineel voetstuk, in 1878 voldoende goed bevonden om niet te worden vervangen. Als we dit vergelijken met wat toen als slecht werd beoordeeld en naar het museum werd verwezen, is de bewaringstoestand van het nog originele steenhouderswerk van de gevel een eeuw later rampzalig. Foto 1980 na reiniging (foto Stad Brugge)

Toestand vóór de
gevelreinigingen,
1978
(foto Stad Brugge)

Als sluitstuk worden in 1883 de bronzen beelden op de geveltoppen geplaatst gegoten door de *Compagnies des Bronzes* in Brussel naar gipsen modellen van Hendrik Pickery (1828-1894). Beeldhouwer Hendrik Pickery was in 1879 voorstander van stenen beelden, omwille van de eenheid met de rest van de gevel. In overleg met de Koninklijke Commissie kiest L. Delacenserie niet voor stenen maar voor bronzen beelden. Duurzaamheid en weersbestendigheid zijn de belangrijkste motivaties voor deze materiaalkeuze. In oktober 1883 geeft de Koninklijke Commissie een ongunstig advies voor het vergulden van de bronzen beelden. Daarop bezoeken L. Delacenserie en beeldhouwer Paul De Vigne de bronsgieterij. Ze stellen voor de bronzen beelden af te werken met een olieverflaag. Oude foto-opnamen uit het einde van de 19de en begin van de 20ste eeuw tonen aan dat de bronzen beelden wel degelijk waren verguld. Dit gebeurde ongetwijfeld vóór de plaatsing in 1883. De restauratiewerken worden beëindigd onder het bestuur van burgemeester Amedé Visart de Bocarmé (1835-1924) en zijn dynamische schepen Alfred Ronse (1835-1914). Als stadsarchitect (1870-1892) en directeur van de Stedelijke Academie voor Schone Kunsten (1879-1909) heeft Louis Delacenserie een zeer belangrijke rol gespeeld in de evolutie van de monumentenzorg en het architectuurgebeuren in Brugge in het laatste kwart van de 19de eeuw. Bij de verscheidene doortastende restauraties van overheidsgebouwen toont hij zich een adept van de principes van grote gangmaker Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879). Zijn restauraties zijn duidelijke materiële getuigen van zijn visie. Hij is eerder beducht in rapporten of publicaties zijn opvattingen te verwoorden. Op uitzondering van de ambtelijke briefwisseling in het restauratiedossier kennen wij van hem geen geschriften die zijn bevindingen en restauratieopvattingen over de Griffie verduidelijken. De door hem gerestaureerde gebouwen leggen daarentegen voldoende getuigenis af.

De reiniging van
stadhuis- en
Griffiegevel in
1979-1980
kaderen in de her-
waardering van
het monumentaal
erfgoed in deze
site en het ver-
keersvrij maken
van het Burgplein
(foto Stad Brugge)

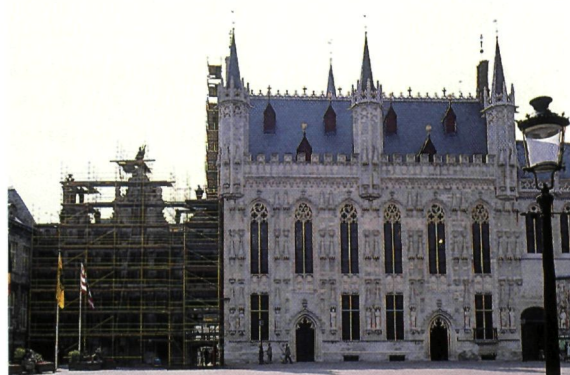
Detail van het
beeldhouwwerk
boven de ingang,
met in het boog-
veld het wapen-
schild van Brugge,
vernieuwd in
1878-1881.
Foto 1980 na
reiniging
(foto Stad Brugge)

REINIGINGSWERKEN EN VOORONDERZOEK 1979-1987

In het kader van het autovrij maken van het Burgplein en de herwaardering van de architecturaal en cultuurhistorisch bijzonder merkwaardige gevelwanden die het plein aan drie zijden omsluiten, neemt het Stadsbestuur eind de jaren 1970 het initiatief om de erg vervuilde gevel van de Griffie te reinigen en te consolideren. Dit gebeurt in 1980 nadat het jaar ervoor de stadhuisgevel een reinigingsbeurt had ondergaan.

Als voorbereiding is de voorgevel op de Burg in 1974 fotogrammetrisch opgemeten door B.V. De Waal Archi-foto (Hattem, Nederland), zodat men beschikt over een exacte opmeting. Dit document wordt aangevuld met fotografische opnamen door de Dienst voor Monumentenzorg en Stadsvernieuwing van de Stad Brugge.

In mei-juni 1980 krijgt de gevel een voorverharding en wordt daarna door werklieden van genoemde dienst gereinigd door bevoeling met leidingwater. Als voorzorgsmaatregel worden vooraf door Pierre Goetinck (Brugge) gipsen afgietsels genomen van de sculpturale elementen. Na de reiniging zijn resten van de 19de-eeuwse polychromie duidelijker merkbaar. Dit verscherpt de belangstelling voor de kleurrijke afwerking. Het aannemersbedrijf Arthur Van-

Het gepolychromeerd beeldhouwwerk naast genoemd boogveld is nog 16de-eeuws (foto Stad Brugge)

dendorpe (Brugge) voert een kleine proefrestauratie uit met een minerale mortel op basis van cement op de linker benedenfries, fragmentair gepolychromeerd en verguld op basis van visuele resten van de 19de-eeuwse restauratiebeurt. Na deze interventie is de ganse gevel naverhard met ethylsilicaat en behandeld met een waterafstotend product door de firma B.T.A. (Antwerpen).

Deze ingreep laat toe vanop de steigers de schadevorming en -oorzaken te analyseren, zowel de mechanische, chemische als biologische corrosie, inzonderheid de gevolgen van sulfatie.

In het verlengde van de reiniging en de eerste proefrestauratie worden in 1987 de bronzen beelden gedemonteerd, in het atelier van Paul De Wispelaere (Brugge) met bladgoud verguld en opnieuw op de gevels geplaatst. Hierdoor wordt de verdere oxidatie afgeremd - wat storende sporen had nagelaten op de volutetoppen - en krijgt het gebouw opnieuw een schitterende bekroning naar het oorspronkelijke concept van L. Delacenserie.

RESULTATEN VAN HET MATERIEEL-TECHNISCH- WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK 1993-1996

Voorstellen tot het opnieuw polychromeren van de Griffiegevels worden door het Stadsbestuur niet onmiddellijk als prioritair beschouwd. Budgetten worden op opeenvolgende begrotingsvoorstellen niet weerhouden.

In opdracht van het Stadsbestuur voert het Studiebureau Lode De Clercq (Antwerpen), een onderzoek uit op de voorgevel. Dit gebeurt in 1993-1994 in samenwerking met Dr. Eddy De Witte en Ing. Luc Maes van het Koninklijk Instituut voor het Kunst-

patrimonium (K.I.K., Brussel) en met Prof. Dr. R. Nijs van het laboratorium voor Mineralogie, Petrografie en Micropedologie (Universiteit van Gent).

Als aanvulling van het eerste rapport voert L. De Clercq in 1994 een bijkomend onderzoek uit op de originele bouwfragmenten bewaard in het Gruuthusemuseum. Veertien oorspronkelijke fragmenten zijn bij de 19de-eeuwse restauratie naar het museum verwezen, omdat ze in te slechte toestand verkeerden: acht geornamenteerde sokkels van halfzuilen (hoogte 80 à 97 cm), twee grote kapitelen met eierlijst, twee kleine sokkels en twee kleine kapitelen afkomstig van de schroefzuilen die de volutetoppen scheiden.

In januari 1996 analyseert het K.I.K. nog vier bijkomende verfmonsters van de voorgevel, drie monsters van gerestaureerde delen in Rochefortsteen en één verfmonster op een 16de-eeuws parentenvlak in Lediaanse steen.

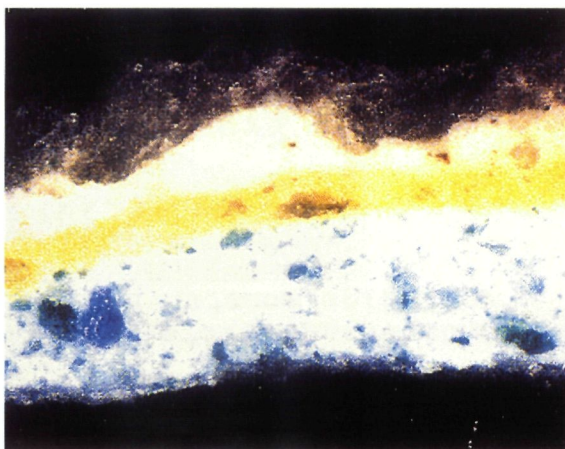
Het steenmateriaal

Prof. R. Nijs neemt monsters ter identificatie van de verschillende steensoorten. Van zes geselecteerde monsters zijn slijpplaatjes gemaakt, die onder de microscoop worden onderzocht.

Verfmonster van de 19de-eeuwse gepolychromeerde achtergrond van de arabeske panelen. Van onder naar boven zien we:

- de preparatielaag op de natuursteen
- een okerkleurige laag met loodwit, siliciumrijke korrels en mogelijk een organisch kleurmiddel
- een met smalt gepigmenteerde groen-blauwe laag
- een dunne bovenlaag waarin alleen loodwit is gedetecteerd.

Analyse door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel (copyright K.I.K.)

De oorspronkelijke 16de-eeuwse bouwelementen zijn gehouwen uit *Lediaanse kalkzandsteen*, zowel het parement, het lijstwerk en het fijne sculpteerwerk op de basissen van de zuilenschachten en de boogveldomlijsting boven de toegangsdeur. Bepaalde natuurstenen elementen zijn tegen groefleger geplaatst, zoals de voetstukken van de halfzuilen. In het 19de-eeuwse restauratiedossier is er blijkbaar een verwarring tussen Franse en inlandse *Rochefortsteen* voor de te vervangen bouwelementen en de nieuw gebeeldhouwde delen. L. De Clercq neemt zelf het initiatief om in de oude groeven in Charente-Maritime (Frankrijk) de in het 19de-eeuwse restauratiedossier voorgeschreven Rochefortsteen te bemonsteren en te vergelijken met de door Prof. Nijs gemaakte slijpplaatjes. Het gaat onbetwistbaar om de fijne krijtsoort uit Charente-Maritime, verscheept vanuit de havenstad Rochefort gelegen aan de monding van de Charente, waaraan de toenmalige handelsnaam is te danken. De belangrijkste groeven waren gelegen te *Crazannes*, alsook in het nabijgelegen St Vaize. De in 1993-1994 geanalyseerde monsters komen overeen met monsters genomen in de groeve van Crazannes.

De 19de-eeuwse restauratie-architecten hadden goede ervaringen met deze Franse steensoort ter vervanging van Lediaanse kalkzandsteen. In Brugge was deze steensoort reeds gebruikt bij de gevelrestauratie van het stadhuis in 1852. Enkele jaren later zal L. Delacenserie eveneens Rochefortsteen gebruiken bij de restauratie het Hof van Gruuthuse (1883-1895).

In het restauratiebundel van Louis Delacenserie is er ook sprake van *steen van Chamesson*. Deze kalksteen uit de batoniaanformatie behorend tot de Juraperiode is afkomstig uit de Côte d'Or in Bourgondië. De steen is witter en harder dan Lediaanse kalkzandsteen en ook moeilijker te behouwen. De vervangen elementen in Chamessonsteen zijn nu visueel duidelijk herkenbaar aan de afwijkende kleur en verwerkingstoestand, zoals bij het parement van de plint met de fantastische dierenkoppen, de druiplijsten, de omlijstingen en stijlen van de vensters en de volutetoppen.

De afwerkingslagen

De afwerkingslagen worden in 1993 bemonsterd om de anorganische bestanddelen te identificeren; zes monsters op oude delen in Lediaanse steen en zes monsters op 19de-eeuwse delen in Rochefortsteen. Het onderzoek gebeurt met de SEM (EDS-detectie) door het K.I.K. (1994 en 1996). Daarnaast worden door L. De Clercq in 1994 steekproeven genomen op de in het museum bewaarde originele fragmenten. De 19de-eeuwse afwerkingslagen op de arabesk-

panelen en de zuilenschachten bestaan uit een witte basislaag, een gelige of okerige olijerijke laag (*imprimatura*), waarop een vrij dikke gepigmenteerde laag voorkomt die bestaat uit een matrix van loodwit en bariumsulfaat, op kleur gebracht met chroomgroen en smalt met een turkooiskleurig eindresultaat. Bariumsulfaat werd onder meer door F. Kuhlman voor verftoepassingen geproduceerd vanaf ongeveer het midden van de 19de eeuw. Volgens de huidige kennis is chroomgroen in gebruik vanaf 1862. Smalt of strooiblaauw is door kobaltoxide gekleurd glas, in gebruik sinds de late 15de eeuw. Op de achtergronden van de cartouches met opschriften ANNO heeft de gele imprimaturalaag een rode afwerkingslaag. De 19de-eeuwse portretmedaillons hadden bij aanvang een zeer heldere kleurstelling, met achtergronden in een vermiljoenkleurige toon. De ambachtschilden waren met de heraldische kleuren afgewerkt.

Eigenaardig genoeg zijn de rode beschilderingen en de relatief dure blauwe laag op de voetstukken van de halfzuilen en op de arabeskpanden afgedekt door twee laagjes loodwit. Door erosie en door vochtige omstandigheden kan loodwit tot looddioxide degraderen, met een donkergrijze, bijna zwarte eindlaag als resultaat. In dit geval is het niet duidelijk of een zuivere loodwitlaag achteraf is gedegradeerd, dan wel of deze laag bij aanvang met organische bestanddelen werd gepigmenteerd om een betere integratie te bekomen. Dit zou er kunnen op wijzen dat de turkooiskleurige achtergronden en de polychromie van de vorstenportretten nadien opzettelijk werden getemperd. Vond men de eerste polychromieversie dan te fel en heeft men de blauwe kleur verzacht met een witte laag? Wanneer dit gebeurde is ons niet duidelijk. De loodwitoverschildering op de arabeskpanden heeft ongewild een beschermend effect gehad.

Voor de kleurafwerking van het natuurstenen parement zijn de analyses onduidelijker. De aangebrachte loodwitschilderingen laten veronderstellen dat het parement en het lijstwerk bij de 19de-eeuwse restauratie in natuursteenkleur werden geverfd, om de verschillen tussen Lediaanse kalkzandsteen en Rochefortsteen te verdoezelen.

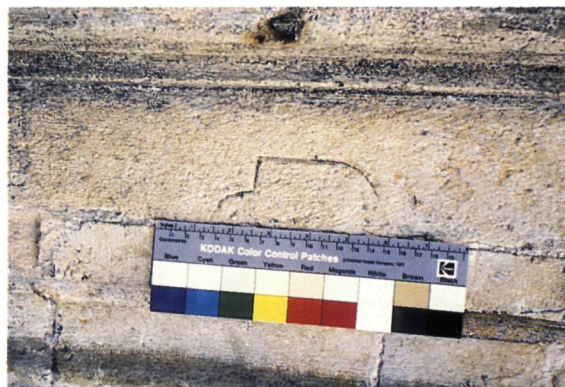
De monsters genomen op Lediaanse steen, die kunnen opklimmen tot de allereerste afwerking door Jan Zutterman (1537), vertonen analoge laagsequenties, echter zonder een olieachtige *imprimatura*. Op een dunne loodwitgrond is een blauw laagje aangebracht, waarbij de loodwitmatrix (zonder bariumsulfaat) gepigmenteerd is met smalt, waarschijnlijk door ijzer blauwgroen gekleurd kaliumglas. De

Niet geïdentificeerd
steenhouwersmerk
op de venster-
omlijstingen.

turkooiskleurige eindlagen op de Lediaanse steen en op de Rochefortsteen zijn dus op een verschillende wijze gekomen.

Steekproeven op de museumfragmenten bevestigen dat het beeldhouwwerk in aanvang (1537) met een loodwitlaag was afgewerkt tegen een blauwe achtergrondkleur, gepigmenteerd met smalt en groen glas en een rijker blauw op basis van azuriet voor de kapitelen. Het is niet uitgesloten dat de kapitelen een krachtiger koloriet vertoonden dan de schilderijen op het gevelvlak. Bij de uitvoering zal nog bijkomend laboratoriumonderzoek kunnen gebeuren, onder andere van de nu nog zichtbare restanten van de 19de-eeuwse zwartlazurende beschildering in de canelures van de halfzuilen, als repoussoir van de verguldingen, op de gevel aan de kant van de Blinde Ezelstraat.

Dit onderzoek geeft dus een goed beeld van de kleurafwerking, zowel uit de 16de als uit de 19de eeuw.

Steenhouwersmerken

Tijdens het onderzoek ontdekt L. De Clercq enkele merken op het nog originele parement. Het betreft twee onderscheiden typen: enerzijds zogenaamde paringen, anderzijds op drie plaatsen een steenhouwersmerk. Het steenhouwersmerk dat voorkomt op geprofileerde vensteromlijstingen is voornamelijk niet geïdentificeerd en komt niet voor in de referentiewerken van J.L. Van Belle, H. Janse en D.J. De Vries. Gelet op de archivalische notities over steenleverancier Liévin van Male mag dit steenhouwersmerk aan hem worden toegeschreven.

Restauratieopties

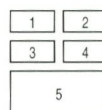
Het onderzoeksrapport van L. De Clercq somt enkele restauratiemogelijkheden op. Vooreerst wordt voorgesteld om de natuurstenen delen die sterk verweerd zijn en erg onderhevig aan erosie - vooral de waterlijsten die onberispelijk hun functie moeten kunnen vervullen - bij voorkeur te vervangen in een gelijkaardige steen gebruikt bij de 19de-eeuwse restauratie (Chamesson of een variant). De waterlijsten worden best onderaan voorzien van een waterkeringsprofiel, om de onderliggende zones beter te vrijwaren van watererosie. De minder aangetaste delen kunnen bijgewerkt worden met een

Detail met vogelfiguur op het beeldhouwde arabesquepaneel boven het linker benedenvenster.

- 1 Toestand 1995 voor de proefrestauratie (foto Stad Brugge)
- 2 Na het wegnemen van de zwart geërodeerde loodwitlaag en het vrijmaken van de turkooiskleurige achtergrondschildering. Het zwart blokje onderaan rechts op de foto is een opzettelijk uitgespaard fragment van de loodwitlaag (foto Stad Brugge)
- 3 Na het inkleuren van de lacunes (foto Stad Brugge)
- 4 Na het bijwerken van de 19de-eeuwse vergulding en het opnieuw aanbrengen van de contourlijnen die de plasticiteit van het beeldhouwwerk benadrukken (foto Stad Brugge)

1 Detail met cartouche en opschrift ANNO op het beeldhouwde arabeskepaneel boven het linker benedenvenster. Toestand 1995 voor de proefrestauratie (foto Stad Brugge)

2-3 Proefrestauratie met bijwerking van de natuursteen door U. Heirbaut, mei 1995 (foto Stad Brugge)

4 Proefrestauratie met hernemen van de 19de-eeuwse polychromie, oktober 1995 (foto Stad Brugge)

5 De consoliderende restauratie (arabeskepaneel) en reconstrueren van de proefrestauratie (portretbuste) bij voltooiing in het najaar 1996 (foto O. Pauwels)

voor een meer doorgedreven reconstructie van de Delacenserie-polychromie: bijwerken van de sculpturale delen met minerale kunstmortel en integraal hernemen van de polychromie en verguldingen.

PROEFRESTAURATIE 1995

Als volgende stap na het materieel-technisch-wetenschappelijk onderzoek en de conclusies van het rapport van Lode De Clercq voert Urbain Heirbaut (Urban Stone Services, Gent) in de periode mei-november 1995 een proefrestauratie uit. Deze is tweërlei: een *conserverende restauratie* op het linker benedenfries, naast de proefrestauratie van 1980 (het arabeskepaneel met centrale cartouche met beeldhouwd opschrift ANNO), en een *reconstruerende restauratie* op de tweede portretbuste, de uitspringende blok van deze portretbuste en het daaronder gesitueerde kapiteel van de gecanneleerde halfzuil op de begane grond (tweede van links). Beide restauraties verlopen gelijklopend in verscheidene stadia en worden dus uitgevoerd op het vernieuwde beeldhouwwerk van de 19de-eeuwse restauratiecampagne, afgewerkt in 1881, en op een authentiek 16de-eeuws kapiteel, deels hersteld door L. Delacenserie.

Conserverende restauratie

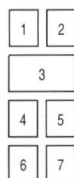
De interventie beoogt het vrijleggen van de 19de-eeuwse polychromie en verguldingen en het aanvullen van de meest storende lacunes. Verweerde zones worden voorbehandeld met een steenverharder op basis van kiezelzuurethylester. Om tijdens het vrijleggen afschilferen te voorkomen zijn kritieke zones gefixeerd met ethylmetacrylaat (paraloid B 72 à 4 % in toluen). De door sulfatatie en waterinfiltratie aangetaste en verweerde delen worden verwijderd tot op de gezonde kern en bijgewerkt met een minerale pasta, samengesteld uit hydraulische kalk en steenpoeder. Waar nodig, op plaatsen met een minimale dikte van 10 mm, zijn verankeringen aangebracht met roestvrij staal en glasvezelstaafjes. Losse delen worden vastgezet met kalkmortel. Kleine barsten worden geïnjecteerd met epoxyhars. Het bijwerken van de sterk verweerde waterlijsten met minerale pasta is slechts een voorlopige en niet

aangepaste minerale kunststeenmortel, gebaseerd op gemalen Chamessonsteen.

De gevel moet opnieuw verhard worden door impregnatie met ethylsilikaat, via de gebruikelijke spray-flowtechniek, zo nodig door plaatselijke compresbevloeelingen of door verlijmingen voor kleinere haarscheuren.

Voor de eindafwerking voor polychromie en verguldingen stelt L. De Clercq voor het waardevolle concept van L. Delacenserie als uitgangspunt te nemen, met maximaal fysische instandhouding van zowel de 16de- als de 19de-eeuwse bestanddelen. Hiervoor worden twee mogelijkheden verduidelijkt. Enerzijds kan een louter conserverende interventie gebeuren: het vrijleggen en fixeren van de Delacenserie-polychromie met aanvullingen in de storende lacunes. Anderzijds kan worden geopteerd

1 Portretbuste, toestand na reiniging 1980. Sporen van de rode achtergrondschildering en de zwarte binnenlijst van de tondo zijn duidelijk zichtbaar (foto Stad Brugge)

2 Portretbuste, toestand 1995. De verwerings-toestand is intussen verergerd. De polychromie-resten zijn quasi volledig verdwenen (foto Stad Brugge)

3 Plastische chirurgie; bijwerken met reparatiemortel verstevigd met staafjes in kunststof (foto Stad Brugge)

4 De steenrestauratie gebeurt met compressen opdat het drogingsproces zeer geleidelijk zou gebeuren om aldus kleine haarscheurtjes te voorkomen (foto Stad Brugge)

5 Na de steenherstelling (foto Stad Brugge)

6 De bladgoudvergulding op een omberkleurige preparatielaag (foto Stad Brugge)

7 Het vakkundig aanbrengen van het inkarnaat (foto Stad Brugge)

optimale oplossing bij deze proefrestauratie, omwille van het plaatselijke volume van de aangebrachte materie. Deze sterk geërodeerde delen, door hun specifieke functie zeer onderhevig aan erosie, zullen bij de eigenlijke restauratie bij voorkeur moeten worden vervangen door nieuwe natuursteen.

Vervuiling wordt verwijderd met zachte borstels en scalpel. Herhaald aanbrengen van compressen met atapulgiteklei biedt goede resultaten om het vuil te verwijderen. Meer hardnekkige vervuilde zones zijn gereinigd met de micro-zandstraal. Deze laatste methode geeft bevredigende resultaten zonder de originele afwerkingslagen te beschadigen. De vergulding wordt aangevuld met dubbel torengoud in een warme kleur.

De lacunes zijn ingekleurd met een siliconenverf, op kleur gebracht met een mineraal pigment, die perfect integreert met de originele oliehoudende verf. Om de originele kleurafwerking zo goed als mogelijk te benaderen, is bij het samenstellen van de turkooise achtergrondkleur eveneens gebruik gemaakt van smalt. De lineaire schaduw-schildering rond de vergulde sculpturale ornamenten is behouden en waar nodig aangevuld en geaccentueerd.

Voor de vergulding is gezocht om zo dicht mogelijk de kleur van het 19de-eeuwse bladgoud te benaderen. Hiervoor is 'Dukaten Residenzgold, Rötlich P2 23,6 karat' geselecteerd. Om een goede integratie van het nieuwe met het oude bladgoud te bekomen is de preparatielaag gepigmenteerd met omber. Als mixtion is een oliemixtion van de firma Lefranc-Bourgeois gebruikt. Nadien is de vergulding door opwrijven getemperd om de integratie nog te bevorderen.

Reconstruerende restauratie

Door sulfatie is genoemd gedeelte uitgekozen voor de reconstruerende restauratie zeer verweerd en in slechte toestand, vooral bij het uitspringend beeldhouwwerk van de portretbuste en het kapiteel. De 19de-eeuwse polychromie, overschilderd met loodwitverf, is bijna volledig verdwenen. Dit is eveneens het geval met de verguldingen.

De natuurstenen ondergrond wordt op dezelfde wijze behandeld als bij de conserverende proefrestauratie: voorverharding, mechanische reiniging, wegnemen van aangetaste zones, retouches met hydraulische kalkmortel. De 19de-eeuwse vormgeving van de portretbuste is geëerbiedigd om een natuurlijke integratie te bekomen.

De 19de-eeuwse naturalistische beschikking van het portret en de achtergrond en omlijsting van de

tondo worden vrijgelegd en vormen de basis van de nieuwe beschikking: zwarte achtergrond van de monoliete blok, rode achtergrond binnen het medailon en geprononceerde inkarnaten van het gezicht. De keuze voor de zwarte achtergrond is een 'arbitraire' keuze van de restaurateur U. Heirbaut, als

De reconstrueren-
de polychromie
van de portretbus-
te.

De zwarte
schildering van het
parement buiten
de tondo is ge-
basseerd op door
oxidatie zwart
geworden loodwit.
Bij de definitieve
restauratie zullen
deze delen, zoals
oorspronkelijk
voorzien, in het wit
gezet worden
(foto O. Pauwels)

interpretatie van de door oxidatie zwart geworden loodwitschildering.

Het door U. Heirbaut bijgeboetseerde deel van het 16de-eeuwse kapiteel sluit goed aan bij de originele ornamentiek en verschilt duidelijk met het zeer fijn beeldhouwwerk van de 19de-eeuwse arabeskpanden en portretbustes. De restaurateur heeft zich perfect kunnen voegen naar de specifieke stijlenmerken.

Om verwerking af te remmen zijn de gepolychromeerde en vergulde delen afgewerkt met een kleurloze bescherm laag. Het is aangewezen om deze interventie zeer regelmatig te herhalen (om de vijf jaar), om de efficiënte uitwerking te waarborgen en regelmatig nazicht en onderhoud van de toch zeer dure polychromie in de hand te houden.

Deze proefrestauratie heeft aangetoond dat de vooropgestelde scheiding van consolidatie en reconstructie in de praktijk naar technieken en eindresultaat heel dicht bij elkaar aansluiten. Tevens heeft deze proefrestauratie bevestigd dat een goed eindresultaat niet alleen afhangt van een vakkundige toepassing van de vereiste technieken, maar dat heel veel geëist wordt van de artistieke kwaliteiten en handvaardigheid van de uitvoerders.

BESLUITEN

De restauratie door stadsarchitect Louis Delacenserie heeft het uitzicht van de renaissancegevels van de Burgerlijke Griffie dermate bepaald, dat bij noodzakelijke herstel- en consolidatiewerken in de toekomst daarvan geen abstractie kan worden gemaakt, en dat behoedzaam dient omgegaan zowel met de

nog authentieke substanties als met de 19de-eeuwse herstellingen, reconstructies, toevoegingen en kleurstellingen.

De geschiedenis van de 19de-eeuwse restauratie leert ons dat er toen duidelijke meningsverschillen waren tussen minimalisten en maximalisten, tussen diegenen die een behoudsgezinde aanpak verdedigden - nu spreken we van een 'zachte' restauratie - en diegenen die niet terugdeinsden voor grondige vernieuwing, reconstructie en stijlverbetering - de 'harde' restauratie. Deze 19de-eeuwse dualiteit laat op vandaag nog sporen na. Nog steeds komen vergelijkbare conflictsituaties voor. Huidige monumentenzorgers zijn duidelijk erfgenamen van hun 19de-eeuwse voorgangers.

Stadsarchitect L. Delacenserie mag worden gerekend tot de 'fundamentalisten': in het kielzog van E. Viollet-le-Duc legt hij meer de nadruk op stijlzuiverheid en architecturale rijkdom dan op het behoud van de authenticiteit. De 19de-eeuwse restauratie-architecten hebben - een eeuw later - niet altijd een zuivere reputatie door de harde aanpak, de vernieuwingsdrang, het ruw zetten van de bouwmaterialen. Deze beoordeling dient genuanceerd. Het mag worden benadrukt dat stadsarchitect L. Delacenserie bij de restauratie van de Burgerlijke Griffie toch zeer veel aandacht besteedde aan de oorspronkelijke vormtaal én de kleurige afwerking. Het recent materieel-technisch-wetenschappelijk onderzoek heeft aangetoond dat zijn visueel onderzoek naar de originele polychromie, zijn kennis van de iconografische bronnen en de uiteindelijke nieuwe kleurstelling getuigen van een verrassend goed inzicht.

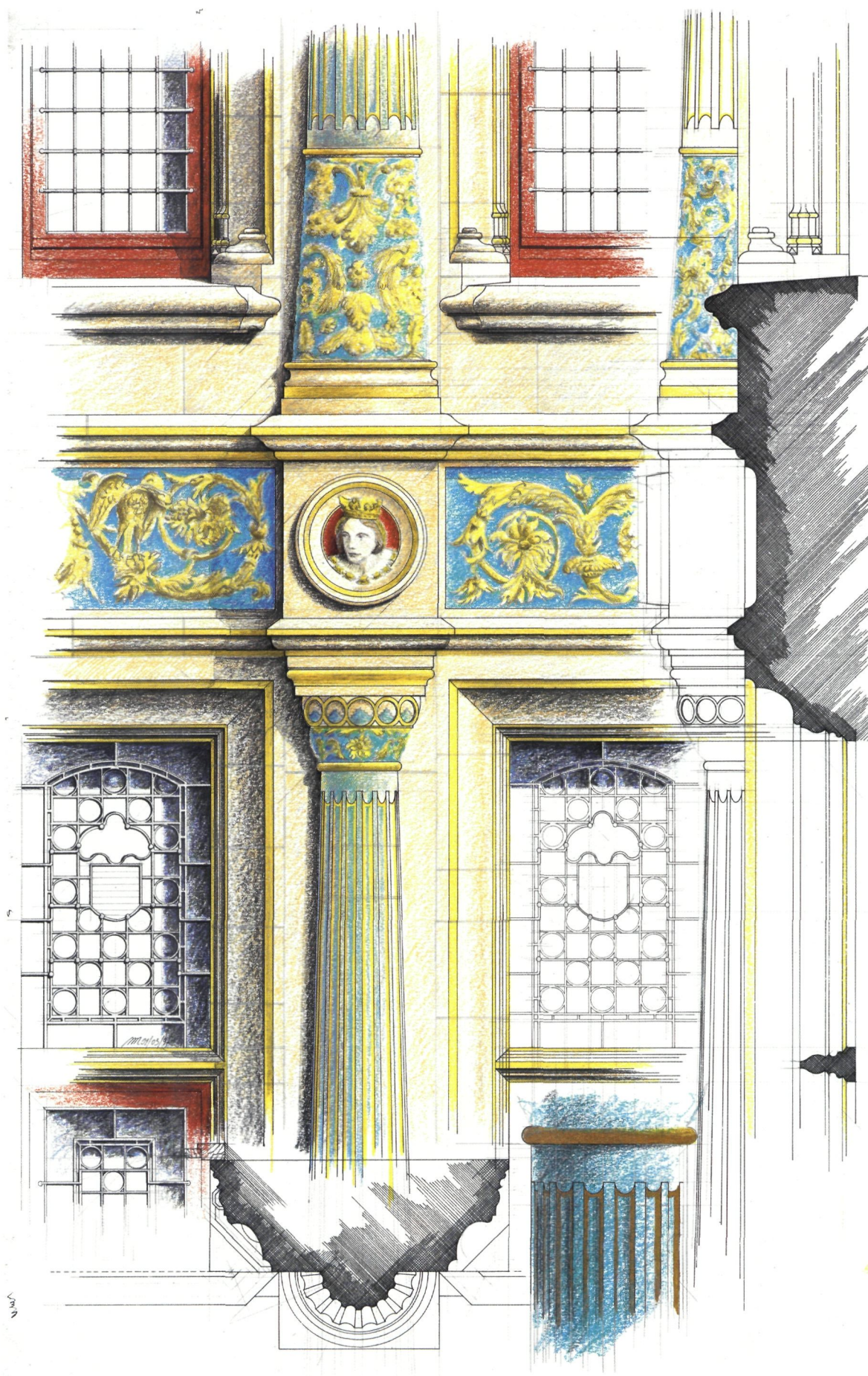
Een vernieuwde analyse van de Griffiegevel leidt tot een positieve evaluatie van het restauratieconcept van L. Delacenserie:

- niet alles werd vernieuwd en vrij veel oorspronkelijk materiaal en afwerkingslagen zijn door hem behouden, meer dan aanvankelijk door hemzelf werd vooropgesteld;
- voor de authentieke beeldhouwkundige delen, de reconstructies en de toevoegingen, de polychromie en de vergulding steunde hij zich op zichtbare sporen en op iconografische documenten;
- hij zag toe op een kwaliteitsvolle uitvoering van het beeldhouwwerk.

Eigengereid heeft hij zijn concept uitgewerkt, niet altijd met de goedkeuring van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, overtuigd van de onafwendbaarheid van de nodige vernieuwingen, de historisch verantwoorde herstelling in de vroegere

Een fragment van
de gevel van de
Griffie met recon-
structie van het
19de-eeuwse
kleurenpalet
(tekening M.
Meulemeester)

vormgeving en kwaliteitsvolle uitvoering en kleurafwerking.

De reiniging van de Griffiegevel in 1980 is belangrijk geweest voor de herwaardering van het monument en betekende een eerste aanzet voor de consolidatie en restauratie. Verharden en hydrofoberen heeft verwerking afgeremd. Maar dit heeft slechts tijdelijk het sulfatatieproces vertraagd. Hier is nogmaals aangetoond dat na een vrij korte periode, zeker na vijf tot tien jaar, een volgende behandeling van de natuursteen noodzakelijk is. Bij oppervlakkig visueel nazicht lijkt de verharding een efficiënte uitwerking te hebben. Maar, vijftien jaar na de ingreep, kan bij nadere manuele controle worden vastgesteld dat meerdere delen erg verpoederd zijn en makkelijk afbrokkelen.

Bij het materieel-technisch-wetenschappelijk onderzoek is vastgesteld dat de gevel sinds de reiniging en consolidatie verder is geërodeerd, zeker wat betreft de uitspringende delen, de waterlijsten en de portretbustes. De huidige toestand is opnieuw zeer kritisch geworden. Er mag niet langer getalmd worden, zo niet zal de aftakeling op korte termijn in sterke mate toenemen.

Het leert ons dat conserverende interventies door reiniging, verharding en hydrofobering erg betrekkelijk zijn en op langere termijn geen duurzame conservering waarborgen.

Er dient benadrukt dat reinigen van gevels - hoe omzichtig dit ook gebeurt - steeds gepaard gaat met erosie en materiaalverlies. Daarom moeten dergelijke ingrepen worden beperkt en zijn ze alleen verantwoord als de technische noodzaak prioritair wordt gesteld op de esthetische waardering.

Zowel de conserverende als de reconstruerende proefrestauratie van 1995 zijn bijzonder leerrijk geweest voor het opbouwen van ervaring op gebied van de gebruikte technieken en het inschatten van de moeilijkheidsgraad van de vooropgestelde restauratiemethoden.

Welke verdere opties nu ook worden genomen, in ieder geval staat het buiten kijf dat, om het goede beheer van dit uitzonderlijk waardevolle monument te waarborgen, binnen de kortste termijn ingrepen noodzakelijk zijn.

Het hernemen van de vroegere polychromie is niet alleen verdedigbaar, maar zelfs ten eerste aangewezen om meerdere redenen: de eerbiediging van de historische betekenis van de kleurafwerking van een merkwaardige en zeldzame renaissancegevel, de historische waarde van het restauratieconcept van Louis Delacenserie, de huidige herwaardering van

kleur op historische monumenten en niet in het minst als bescherming en afremming van verdere erosie. Het restauratiedossier wordt momenteel opgemaakt in opdracht van het Brugse Stadsbestuur door de Stedelijke Dienst voor Monumentenzorg en Stadsvernieuwing in samenwerking met het ontwerp-bureau van de Dienst Werken (Marc Meulemeester, onder leiding van ir. arch. L. Constandt). De proefrestauratie gebeurde in overleg met de Afdeling Monumenten en Landschappen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (onder andere M. Goossens). De Burgerlijke Griffie is op de monumentenlijst geplaatst bij Koninklijk Besluit van 3 juli 1942. Er zal een beroep worden gedaan op de restauratiepremie.

Archiefbronnen:

Brugge, Stadsarchief, Portefeuille XII, 310 (Epoque Intermédiaire, 1792); 0/671; XIIIa, Kaft 177 - Restauration Ancien Greffe 1872-1878, R.156; Brussel, archief Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, nr. 5473.

CHRONOLOGISCH GERANGSCHIKTE BIBLIOGRAFIE

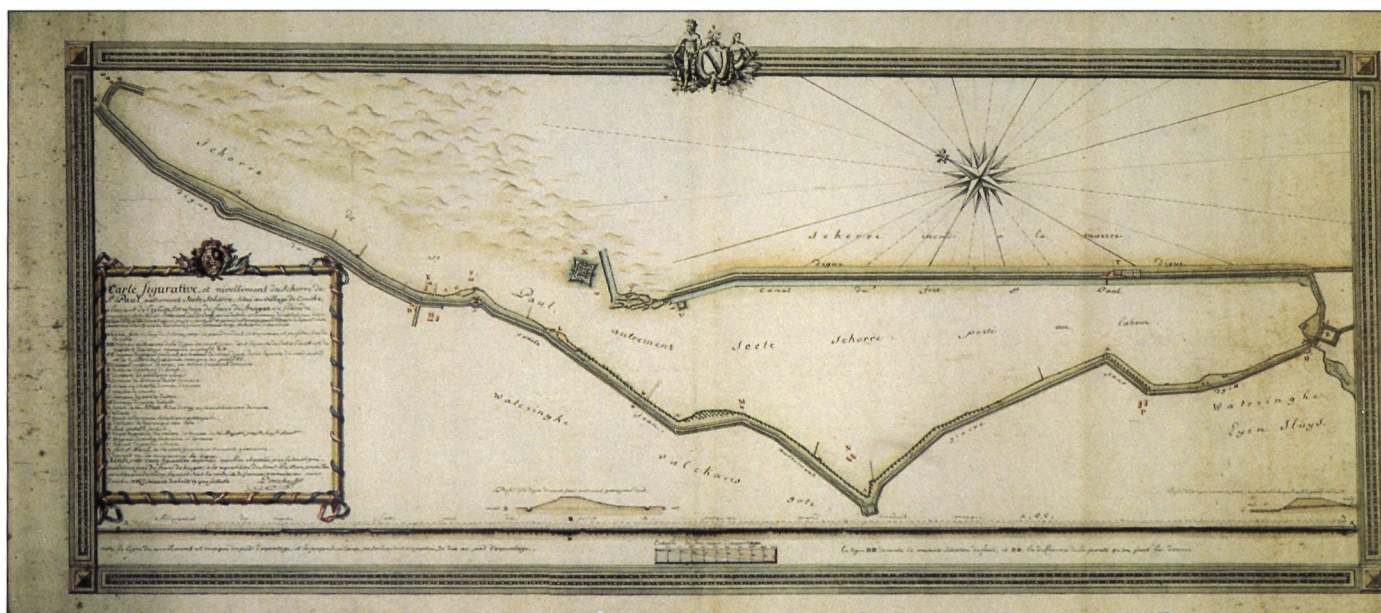
- VERSCHELDE Ch., *Les anciens architectes de Bruges*, Brugge, 1871.
- K. V.S.D. (K. VERSCHELDE), *De uitwendige schildering van onze oude monumenten*, in *Rond den Heerd*, 14e jg., nr. 30, 22 juni 1879.
- DUCLOS A., *Bruges Histoire et Souvenirs*, Brugge, 1910.
- NORRO K., *Monumentenzorg te Brugge in de XIXe en XXe eeuw. Historisch en Kritisch Onderzoek van Stadhuis - Griffie - Belfort*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, 1970.
- WITTEVRONGEL K., *De bouwgeschiedenis van de Burgerlijke Griffie te Brugge*, in *Handelingen van het Genootschap Société d'Emulation*, CX, 1973, p. 186-197.
- *600 jaar Brugs stadhuis 1376-1976* (tent. cat.), Brugge, 1976.
- JANSSENS DE BISTHOVEN A., *Catalogus van de Brugse stadsgezichten, schilderijen XVIIe-XXe eeuw*, Brugge, 1977, nr. S1, S2, S3, S22.
- BEERNAERT B., *Architectuur en architectuurtekenen te Brugge*, van bouwvoorschrift tot opgelegd bouwplan, in *Architectuurtekeningen uit de historische steden van België*, Vereniging van Historische Steden van België, z. pl., z. d. (1983), p. 49-63.
- DEVLIEGHER L., *De Keizer Karel-schouw van het Brugse Vrije (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen)*, 10), Tielt, 1987.
- BEERNAERT B. e.a., *Stenen Herleven. 111 jaar 'Kunstige Herstellingen in Brugge 1877-1988*, Brugge, 1988.
- JANSE H. en DE VRIES D.J., *Werk en merk van de steenhouwer. Het steenhouwers-ambacht in de Nederlanden voor 1800*, Zeist, 1991.
- VAN BELLE J.-L., *Signes lapidaires. Nouveau dictionnaire. Belgique et Nord de la France*, Braine-le-Château en Louvain-la-Neuve, 1994.
- DE CLERCQ L., *Burgerlijke Griffie. Burg 11 bis. Stad Brugge. Materieel-technisch onderzoek van de gevel 1993-1994*, Antwerpen, januari 1994 (niet gepubliceerd).
- DE CLERCQ L., *Burgerlijke Griffie. Burg 11 bis. Stad Brugge. Aanvullend onderzoek op de originele bouwfragmenten bewaard in het Steenmuseum (Gruuthuse) 1994*, Antwerpen, december 1994 (niet gepubliceerd).
- HEIRBAUT U. (Urban Stone Services), *Verslag proefrestauratie. Burgerlijke griffie*, Gent, 1995 (niet gepubliceerd).

Jan Esther, architectuurhistoricus en erfgoedzorger, en Marc Meulemeester, opzichter van restauratiewerken, zijn verbonden aan de Dienst Werken, Dienst voor Monumentenzorg en Stadsvernieuwing, van de Stad Brugge.

EEN WANDELING DOORHEEN DE OUDE HAZEGRASPOLDER TE KNOCKE: EEN LANDSCHAPHISTORISCH SEDIMENT

GERARD ADRIAENSSENS, DIRK VOGELAERS EN MARIKA STROBBE

Kaart van het Hazegras door Donché (Rijksarchief Brugge, nr. onbekend). Deze kaart werd recent gepubliceerd in Knokke-Heist onverwacht (Red. D. Pruoot, uitg. Cre-art, Knokke-Heist) met de onvolledige referentie "Rijksarchief Brugge, tekening op papier van 1778", maar is als dusdanig in het Rijksarchief Brugge niet terug te vinden

Recent werden de Oude Hazegraspolder en een aantal binnenduinen in Knokke beschermd als landschap (1). Dit beschermingsbesluit vormt een belangrijke aanvulling op de eerdere beschermingen als landschap van het Zwinreservaat zelf, de Zwinbosjes en de Nieuwe Hazegraspolder. Zo worden immers alle elementen van de unieke overgang van zeereepduinen over duinbosjes, duinpannen en struwelen, naar de eigenlijke polder beschermd. Inderdaad uniek, vermits een dergelijke overgang met een rijke verscheidenheid aan landschapstypes over slechts enkele kilometers vanaf het strand aan de Belgische kust bijzon-

der zeldzaam geworden is. Helemaal terecht kreeg dit besluit de samengestelde betiteling van "Oude Hazegraspolder en binnenduinen" mee.

EEN LANDSCHAPHISTORISCH SEDIMENT

Toch gaat de oorsprong van de Oude Hazegraspolder niet echt tot een inpolderingsproject terug. Tot 1627 bleef de middeleeuwse Graafjansdijk hier een echte zeewering. De voorliggende schorren werden reeds in 1428 uitvoerig beschreven in een cijns pachtovereenkomst tussen Jehan de Baenst en de Hertog van Boergondië: *"Je Gaultier Poulain, Receveur général de Flandres et d'Artois...ay pour et au nom de mon très-redoubté Seigneur Monseigneur le Ducq de Bourgoigne, comte de flandres, donné et baillié et par ces présentes mes lettres donne et baille à cense*

Situering van het beschermde landschap *Oude Haze-graspolder en binnenduinen* (1), omringd door een aantal beschermde landschappen: het Zwin (Koninklijk Besluit 07 april 1939) (2), de Graafjansdijk (Koninklijk Besluit 05 mei 1959) (3), de Nieuwe Haze-graspolder (Koninklijk Besluit 05 september 1978) (4), de Groenpleinduinen (Besluit Vlaamse Executieve 15 september 1982) (5), de Zwinbosjes (Besluit Vlaamse Executieve 09 februari 1983) (6), het voormalig Isabellafort en omgeving (Ministerieel Besluit 18 november 1991) (7), de Cantelmolinie (Ministerieel Besluit 18 november 1991) (8) alsook de beschermde dorpsgezichten Haze-grasstraat (Koninklijk Besluit 06 oktober 1980) (9) en de omgeving van de Kalfmolen (Ministerieel Besluit 29 mei 1995) (10) op een uittreksel van de topografische kaart 5/6-5/2 schaal 1/10.000 van het Nationaal Geografisch Instituut, opname 1991 - uitgave 1995

et rente héritable et perpétuelle à Jehan le Baenst à présent Bailly de la terre à l'Escluze, le dit Scor appelé hazegheers nô dicqué, gisans du costé de noord de la ville de Mue tenant au costé d'oost du Schor appartenant à Madame de Ghistelle entre lesquelz deux scor cuert une eauë appelé le vliet de Raingersvliete, et ainsi extendant vers west au loing et au devât des dicques du nouvel polder; Item d'illec allant pareillement au long du polre appellé Vaghevier; Item au long d'un autre appellé le polre Bonds Bunts et aussi au long de encores un autre polre appellé Volcaerts-scote-polre, jusque en la fin du polre appellé Pape-polre appartenant à la cure de S. Cathérine ten Knocke du côté du Zuidwest et de l'autre côté aboutissant et allât tout au long de l'eauë de mer" (2).

Twee eeuwen later, in 1627, werd een gedeelte van deze Haze-grasschorren afgesneden door het delven van een militair kanaal tussen het Isabellafort en het Fort Sint-Paul.

Pas in 1784 werd vóór deze Paulusvaart en de ertegen opgeworpen Schapersdijk, de Nieuwe Haze-graspolder op een volledig gerijpt schor gewonnen. Daarom ook verschilt het beeld van de Oude Haze-

gras zo ingrijpend van de grootschalige Nieuwe Haze-graspolder. Enkel in de achterste helft gaat het om echte poldergrond, terwijl het grootste gedeelte een kleinschalig landschap met kleine percelen en duidelijke resten van oude duinstroken betreft.

Zo wordt de Oude Haze-gras in 1714 door de landmeters Verplancke en Looijns terecht beschreven als "...een grooten draijende platse landt afgecolloreert met groene cleure, bedijckt met het delven van vaert St. Paul ten jare 1627 liggende tusschen de sluis vaert als mede de groote duijnen benoorden, enden graaf Jans dijck van suyden, streckende van de werken van het fort Isabella, westwaart tot bij 't kerckhof van Cnocke op de streckende ghestippelde linie aldaer, ... met die versche hofkens en woonsten daer op staende medtgaders diverschen cleyne duijnken en hillen al hiermede gemeten is alles groot 609 gemeten 2 lijnen 39 roeden..." (3).

MET DONCHÉ OP STAP

Het is bijzonder boeiend de verschillende delen van dit gebied aan de hand van ouder kaartmateriaal te beschrijven.

Er bestaat immers geen betere wandelkaart voor de Oude Hazegraspolder dan de zogenaamde *kaart van Donché* (4) uit 1778. De titel van deze kaart zit vol interessante historische aanknopingspunten, die het huidige rijk gevarieerde landschapsbeeld weerspiegelen, vanaf de oude binnenduinen naar de eigenlijke echte polder over de verschillende dijken: "*Carte figurative et nivellement du schorre de St-Paul autrement Soete Schorre* (een nooit ver-noemde benaming!), *situé au village de Cnocke à l'orient de l'église, territoire du franc de Bruges en Flandre compétent son Altesse Emmanuel de Croy, prince de Solre* (in Henegouwen)", gevolgd door nog een hele reeks andere adellijke titels. Ze werd in 1778 door Donché, beëdigd landmeter bij het Vrije van Brugge, getekend in opdracht van Mr. Pecsteen, raadgever van het Brugse Vrije.

Van deze Mr. Pecsteen weten we dat hij in die periode tevens pachtontvanger van de Prins de Croy was. Zo treedt hij te voorschijn bij het overlijden van de weduwe van Maryn van Halsynghe op de schaaiboerderij van Wittehoeve in 1771, onder andere voor het innen van een "*somme van vijft' seventigh ponden grooten over den jaere paght van het vloyende schorre ter prochie Cnocke*" (de Hazegrasschorren, die wat later in 1784 als Nieuwe Hazegraspolder gewonnen werden) (5).

Toen verscheen Pecsteen trouwens terug, net als Philippe-François Lippens, als mede-eigenaar in het bedijkingsproject van het Nieuwe Hazegras.

De Oude Hazegraspolder wordt er omschreven als de "*Schorre de St. Paul autrement Soete schorre porté au labour*" (in cultuur gebracht). Als Soete schorre onderscheidt ze zich van de nog niet op de zee gewonnen zoute schorre (of de Zoutepolder uit 1787), waaruit de naam van het mondaine "*le Zoute*" afgeleid werd. Aan de hand van de verschillende aanduidingen op de kaart kan men een wandeling gaande van west naar oost als volgt beschrijven.

OP DE DIJK

In de linkerbovenhoek begint de *Graaf Jansdijk met een haak*, die ook op de kaart van het Brugse Vrije van Pieter Pourbus uit 1571 teruggevonden wordt. Deze haak beschermde de oude dorpskern van Knokke, die met een aantal rode huisblokjes figuratief weergegeven wordt, bij een mogelijke overstroming van de soete schorre vanuit het oosten. Er wordt immers aangenomen dat de duingordel die zich uitstrekt vanaf de oude dorpskern van Knokke tot de plaats van het Fort Sint-Paul (de huidige

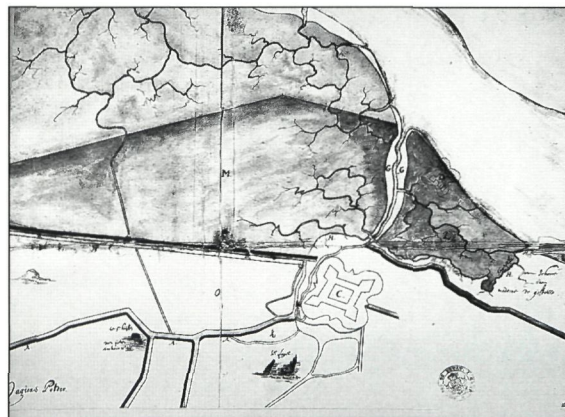
Blinkaartduinen, vermoedelijk bijzonder oude zee-reepduinen), nooit door de zee doorbroken werd. Deze haakvormige bedijking is nu verdwenen onder de bebouwing tussen de Graaf Jansdijkstraat en de Judestraat; mogelijks is ze nu opgenomen in het stratenpatroon, zoals zo talrijke geslechte dijken. De kaart geeft de profielen van de *Graaf Jansdijk* zelf. Deze dijk heeft duidelijk een met de moderne Deltawerk-dijken vergelijkbare configuratie. Het betrof dus ongetwijfeld een veel belangwekkender project dan de veel kleinere achterliggende polderdijkjes. Men kan hieruit afleiden dat in dit gedeelte van de Zwinstreek er eerder laat in de Middeleeuwen sprake was van een rechtstreeks gevaar van de zee, zodat pas in de 13de eeuw een dijk van een dergelijke omvang nodig bleek.

Dit vormt tevens een onrechtstreekse aanwijzing voor het ontstaan van het eigenlijke Zwinsgat ten Noorden van Knokke, in een latere fase van de geschiedenis van de Zwindelta.

Een dergelijke dijk heeft steeds een traag aflopende "*zoute*" zeezijde, waarop de baren kunnen uitrollen, en een steile "*zoete*" of landzijde. Aan de "*teen*" van de zoute zijde ligt een gracht, die nog steeds in het huidige landschap teruggevonden wordt: "*fossé le long du schorre, jusqu'au grand conduit et son niveau et profil au bas de la carte*".

De uitwatering van de Soete polder of Prinsenvolder (6) verliep langs deze gracht aan de voet van de Graaf Jansdijk, alsook door de Paulusvaart, in de richting van de Vrede, om een doorgang te vinden onder de dijk naar de kreek van de Reygersvliet. De kreekresten van de Reygersvliet worden als "*Planterie*" (rietkreek) vermeld. De verbindingsgeul naar de Reygersvliet bestaat nog steeds. Langs deze geul gebeurt nog, via de Paulusvaart, de belangrijkste ontwatering voor Knokke.

Een tweede herkenbaar punt vormt de *Duivelsput* (waaraan de Duivelsputlaan herinnert). Dit was een

Het toenmalig Isabellafort met duidelijk herkenbare bastions. Toestand vóór de illegale nivelleringswerken, luchtfoto-opname, Militair Geografisch Instituut, 1969.

oude weelput, een overblijfsel van een vroegere dijk-doorbraak met vorming van een diepe put door het kolkende water aan de landszijde van de dijkbreuk. Deze weelput, ten westen van de huidige kliniek Onze-Lieve-Vrouw ter Linden, werd pas na de Tweede Wereldoorlog opgevuld om bouwgrond te winnen. Ze staat ook ingetekend op de Grote Kaart van het Brugse Vrije door Pieter Pourbus uit de periode 1560-1571 (7) alsook bij Verplancke en Lootijns in 1714. Ernstige dijkbreuken werden immers altijd met schorrewaarts gerichte bogen hersteld, om de druk van het zeewater beter tegen te houden.

Verderop langs de Graaf Jansdijk komen we in de wijk van *het Kalf* met zijn prachtige molen. In de wijk worden verschillende huizen met hun toenmalige bewoners vermeld: het "*cabaret nommé le Veau où André Driessens demeure*" (D), de woning van Antoine De Brock (E), deze van Philippus Claeys (F), van de molenaar Vincent De Vos (G) en de *cijns- of pachthoeve* van Charles Vermeire (de Vauxelleshoeve) bij de Volkaarts-scotepolder. Deze middeleeuwse hoeve dateert uit dezelfde periode als de wat westelijker in de Monnikenpolder gelegen Grote Keuvelhoeve uit 1255. Vanuit de Graaf Jansdijk staan verschillende paden ingetekend, zoals op het Kalf de aanzet tot de huidige Boslaan en verderop de Paulusstraat. Op de dijk zelf stonden vanaf het Kalf tot na de Tweede Wereldoorlog verschillende rijen bomen, alle knotwilgen, waartussen bij de Scheldeslag (oktober-november 1944) Duitse kanonnen opgesteld stonden.

Verder oostwaarts, op of in de nabijheid van de Graafjansdijk, liggen nog andere woningen, zoals

die van Jean De Zuttere (L) en Pierre Deboodt (M) op de wijk, in de volksmond heden ten dage Strooien- of Plankendorp, en vooral de "*cense de son Altesse le Duc de Croy*", waar toen Jean Schramme woonde (N). Deze hoeve wordt nu volledig terecht Prinsenhoeve genoemd.

De Hertog van Croy, neef van keizer Jozef II, diende samen met een andere neef van deze keizer, de Hertog van Arenberg, een aanvraag in voor de inpoldering van de Nieuwe Hazegraspolder (8). Deze aanvraag werd overigens ingewilligd en in 1784 uitgevoerd, met Philippe-François Lippens als mede-eigenaar en sluisinplantingsexpert.

De Hertog van Arenberg was in dezelfde periode de grote "*patron*" van verschillende inpolderingen in de schorren van het Verdrongen Land van Saeftinghe te Kieldrecht.

Op de plaats van het huidige kapelletje, bij het begin van de Vagevuerspolder, staat de *redoute* (O). Deze redoute vormde een kleiner Spaans verdedigingswerk, een klein radertje in het geheel van de fortengordel vanaf het Fort Sint-Paul tot het Sint-Donaasfort in Lapscheure, met elkaar verbonden door onder meer de Cantelmolinie uit 1642.

Verderop in de richting van de Vrede, staat nog steeds de aloude pachthoeve van Sebastien Nachtergaele, de latere burgemeester van Knokke, (P) of de *Witthoeve* op de kaart van Pieter Pourbus (9). De woning van Dominique Van Lake (Q) is de latere *Café de Vrede*.

Zo komen we tot één van de militaire sleutels op de Zwinstreek, het op dat ogenblik reeds (gedeeltelijk) ontmanteld Isabellafort (10). Dit fort controleerde de uitwatering van de Zwinstreek langs de Reygersvliet (georganiseerd als de *Wateringhe Eyensluus* vanaf het delven van de Isabellavaart tussen 1657 en 1667).

VERDEDIGINGSLINIE ONDER SPAANS BEWIND

De militaire bezetting van de westelijke oever van het Zwin vanaf 1568 tengevolge van de Tachtigjarige oorlog tussen de Noord-Nederlandse Provincies en Spanje (Vlaanderen stond vanaf 1555 onder Spaans bewind) is bepalend geweest voor de inpoldering van de Hazegrasschorren.

Na het Twaalfjarig bestand (1609-1621) werd tussen 1622 en 1627 langs de Spaans-Nederlandse Zwin-oever de linie van Fontaine gebouwd, bestaande ondermeer uit het Fort Sint-Paul aan de voet van de Blinkaartduinen (toenmalige kustreep), de redoute Sint-Bernardus aan de noordrand van de overstoven

Excerpt uit een
Kaart met een
weergave van de
campagne van
Ernest van
Nassau in 1600
met de Slag bij
Nieuwpoort
("Pourtrait du
hardi et belliqueux
voyage fait par
son excellence
accompagné des
puissants nobles
Estats des
provinces unies")
getekend door
Florentius
Balthazar uit Delft
(uitgegeven en
gegraveerd in
1616 bij Henricus
Hondius; Latijnse
passages vertaald
door JGM
Van den Heuvel,
privé-verzameling
Gerard
Adriaenssens)

Hazegrasschorren en het Fort Isabella aan de monding van de Reygersvliet, zijarm van het Zwin. Doorheen de hele geschiedenis van de polders betekende controle van de uitwateringspunten tevens militaire overheersing van dit gebied.

Forten werden dan ook in de onmiddellijke omgeving of zelfs op de sluizen gebouwd, zoals blijkt uit de mooie beschrijving van de geschiedenis van Knokke door J. Opdedrinck (11): "...van de grondwerken aan de forten St. Isabella en St. Theresia door hen (i.e. de aannemers van de werken) uitgevoerd te Reyghersvliet en in de schorre voor de sluus overeenkomstig het contract van aanbesteding in 1622...". Deze passus over de sluis werd merkwaardig genoeg niet in de latere vertaling van het werk van Opdedrinck opgenomen. Naast het fort zelf ligt tenslotte de "corps de garde du cordon de troupes de sa Majesté impériale", die gelegerd lagen in het huisje, dat in 1682 op de kaart van Lobberecht als het sluiswachtershuisje vlak bij de vroegere Eyensluis ingetekend wordt.

Het Isabellafort werd in 1982 moedwillig, in het volle beloop van een beschermingsprocedure, vernietigd.

VAN FORT NAAR FORT LANGSHEEN DE SCHAPERSDIJK

Op de *Zeedijk* of Schapersdijk (12) wordt slechts één enkel gebouw ingetekend, namelijk de *bergerie* van Henry Hubens (T). Dit is de huidige Stellehoeve. De Stelle verwijst naar een bijzonder oude vluchtheuvel, die nog dateert van voor de aanleg van de Zeedijk. Deze terp lag in de vroegere schorren van de latere Oude Hazegras- of Prinsenspolder. Hij is nog steeds als een reliëfaccident in de polder herkenbaar en wordt ingetekend op enkele oudere kaarten, zoals de Kaart van het Brugse Vrije van Pieter Pourbus uit 1571 of de kaart van de Hazegrasschorren van Verplancke en Lootijns uit 1714.

Een ander mooi voorbeeld is een kaart, uitgegeven in 1616 door *Henricus Hondius*, getekend door Florentius Balthazar uit Delft (13). Ze geeft de veldtocht van Ernest van Nassau met de slag voor Nieuwpoort in 1600 weer. Het is een boeiend panorama vanaf de Schelde tot Nieuwpoort, waarop de verschillende etappes van de veldtocht weergegeven worden: de landing bij Philippine, de tocht over Assenede, Eeklo, Male en Jabbeke naar Oostende en uiteindelijk de slag bij Nieuwpoort op de oevers van de IJzer. Het detail van deze kaart toont fraai de vloot van de Verenigde Provinciën voor de Zwinmonding met de *Nieuwe Schans* (het

Sint-Jorisfort, een voorloper van het Isabellafort), de kreek van de *Reygersvliet* en de *Stelle-heuvel*. Een dergelijke terp fungeerde als vluchtheuvel voor de schapenkudde in de schorren. Door het delven van de Paulusvaart als verbindingskanaal tussen het Fort Sint-Paul en het Isabellafort, werd de schaapherder van zijn schorren afgesneden.

Hij koos er dan ook voor de schaapsstal op te schuiven naar de nieuwe, voorliggende dijk om van hieruit de schorren van het Hazegras te laten begrazen. Na het winnen van de Nieuwe Haze-graspolder in 1784 wordt over het oorspronkelijke huis van de schaapherder heen een nieuw huis gebouwd in 1788-1790, waarbij de kelder van het oudere huis bewaard bleef (14). Dit huis werd pas enkele jaren na de eerste hofsteden van het Nieuwe Hazegras gebouwd, vermoedelijk omdat de pacht van de schaapherder eerst moest verstrijken.

Verder op het verloop van de Zeedijk, in de richting van het *Fort Sint-Paul*, "*où les états-généraux tiennent garnison*" (X), ligt een tweede redoute, de Papemuts (U). Dit is de omgeving van het huidige waterzuiveringsstation, waar nog duidelijk enkele ongeëgaliseerde duinenmassieven liggen.

DE INTRINSIEKE WAARDEN VAN EEN BINNENDUINRANDGEBIED

In de overige delen van de Oude Hazegraspolder werden de laagstgelegen duingronden reeds in de tweede helft van de 17de eeuw geëgaliseerd tot akkers, terwijl de reliëfrijkere, hogergelegen terreingedeelten als "magere graasweiden" in gebruik genomen werden.

Deze duinmassieven werden trouwens door de 17de-eeuwse Paulusvaart en -dijk overlans doorsneden. Het zijn oostelijke uitlopers van de Blinkaartduinen, een sikkelvormig duinruggenmassief, dat op het einde van de vorige eeuw door bebossing gefixeerd werd. Deze fossiele kustreep snoerde als het ware onvolledig een achterliggende, deels onderstoven strandvlakte af, het westelijke gedeelte van de Oude Hazegraspolder.

Hier vindt men hydrologisch nog steeds de zoetwaterlens van het kustduinenmassief terug. Naar het oosten toe, in de richting van de Vrede, liggen kleiige polderafzettingen met brak grondwater op vrij geringe diepte. Zo bestaat er van west naar oost in het gebied een ononderbroken overgang van droge naar vochtiger duingronden, over slibhoudend duinzand tot klei en zware kleibodems met een parallele overgang van zoet naar zilt grondwater.

Nog heel wat 'kleine landschapselementen' herinneren aan de traditionele landschapsinfrastructuur, die overigens fel aangetast werd door de intensivering van de landbouw.

Typisch zijn bijvoorbeeld de taluds rond de akkertjes.

Ze zijn het gevolg van het ophopen van het bij de egalisatie van overdekte duingronden tot akkers vrijgekomen overtollige zand.

De overblijvende houtkanten in de Oude Hazegraspolder liggen op dergelijke zandtaluds en bestaan vooral uit Zwarte Els, Meidoorn en in mindere mate Gewone es en Populier.

Struwelen van veldiepen met wortelopslag herinneren aan de vroegere iepenhagen, waarmee de erven van de duinenboerderijtjes van de Zoute- en Oude Hazegraspolders vaak omringd werden. In tegenstelling tot het Nieuwe Hazegras zijn er bovendien heel wat rijen knotpopulieren en -wilgen.

Al deze elementen bepalen het kleinschalig en gesloten uitzicht van de binnenduinrand van het Oude Hazegras. Dit gebied werd zeer vroegtijdig voor land- en bosbouw ontgonnen en vormt zo een voor België uniek voorbeeld van het, voor Zeeland en Zuid-Holland, ooit typische zeedorpenlandschap.

De grote diversiteit aan fysische milieus in het

gebied en de kleinschaligheid van het landschap bepalen de grote soortenrijkdom van zowel *flora als fauna*.

Kwalitatief is het vooral positief dat in het groot aantal gedetermineerde plantensoorten (395 soorten, inventarisaties 1988, 1989, 1990 en 1992) de voor de Duinstreek, en in het bijzonder voor de binnenduinrand typische en zeer waardevolle ecologische groepen van de droogduingrasland- (14 %), de kalk-ruderaal ruigte- (12 %) en de bosplantensoorten, (11 %) goed tot zeer goed vertegenwoordigd zijn. Met ruim 25 vegetatietypes, vertoont de vegetatie van het gebied een bijzonder grote diversiteit, gekenmerkt door een aantal plantengemeenschappen welke uitsluitend en nagenoeg beperkt voorkomen in de maritieme duinen en in het bijzonder in de binnenduinrand.

Voor de in het gebied voorkomende amfibieën, waaronder de Kamsalamander, de Kleine watersalamander, de Gewone pad, de Rugstreeppad, de Boomkikker, de Bruine en Groene kikker, is de binnenduinrand van de Oude Hazegraspolder van

groter belang dan de kustduinen *sensu stricto* en de omliggende Nieuwlandpolders. Het variërend slibgehalte van het binnenduinrandsediment en de op relatief geringe diepte in de bodem voorkomende weinig of niet doorlatende kleilagen verzekeren dat veedrinkpoelen en vijvers er nagenoeg permanent waterhoudend zijn.

Daarnaast bezit het binnenduinrandlandschap, in tegenstelling tot de voor amfibieën onherbergzame omringende Nieuwlandpolders van het Zwin, een rijke landschapsinfrastructuur.

De vele veedrinkpoelen, houtkanten, struwelen en ruigten, hakhoutbosjes en halfnatuurlijke graslanden bieden een uitermate geschikt toevluchtsoord voor onder meer amfibieën.

De Oude Hazegraspolder is één van de zeldzame sanctuaria van de boomkikker, een uitloper van één van de voornaamste overlevingsplaatsen van deze amfibiesoort in West-Europa, de wallen van Retranchement, Sluis en Aardenburg.

Een natuurontwikkelingsplan beoogt een uitbreiding van het leefgebied, door de aanleg van vele honderden aangepaste, met struweel beplante drinkpoelen in de Zwinstreek.

Duingrasland met veedrinkpoel, het aquatisch biotoop van de Boomkikker (foto O. Pauwels)

Houtkant tussen
akkers
(foto O. Pauwels)

De reeds hoger beschreven grote verscheidenheid aan milieus in dit landschap draagt eveneens bij tot de soortenrijkdom van de avifauna en het zeer hoog aantal broedvogels, waaronder de Boomvalk, Sperwer, Steenuil, Groene Specht, Matkopmees, Wielewaal, Fluiter, Staartmees, Nachtegaal en de zeer zeldzame Draaihal.

Het beschermingsbesluit van de Oude Hazegraspolder en zijn binnenduinen vormt een belangrijke schakel in het behoud van het patrimonium van de Zwinstreek. Het spreekt echter voor zichzelf dat ook op het terrein nog een aantal afspraken concrete gestalte zullen moeten krijgen om op lange termijn de natuur- en cultuurhistorische waarden te behouden en beter tot ontwikkeling te laten komen. Wegens de dualiteit tussen natuurhistorische waarden als uitgangspunt voor Knokke en commerciële belangen in de immobiliensector, is dit niet vanzelfsprekend. De taak van officiële instanties zoals de Cel Monumenten en Landschappen van de Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting, Monumenten en Landschappen, bestaat er precies in, zich boven deze lokale motieven te kunnen plaatsen en zo objectief mogelijk in te schatten welk deel van ons landschapelijk patrimonium behouden moet blijven. Dit vergt, zoals de beschermingsprocedures in Knokke getuigen, een niet te onderschatten inspanning.

EINDNOTEN

- (1) Ministerieel Besluit van 9 juni 1995.
- (2) VAN DE VYVERE A. & VERHAEGHE L., *Mémoire en cause de l'Etat belge contre le Haeze-gras-polder et le Zoute-polder*, Gent, Impr. A. Siffer, 1907, p. 187.
- (3) Rijksarchief Gent, Kaarten en Plannen, nr. 1391.
- (4) Rijksarchief Brugge of RAB, nr. onbekend
- (5) RA Brugge. Losse staten van goederen Brugse Vrije, 2de reeks, nr. 2074. Uit de Staat van goederen ten sterfhuyze van Marie Anna Fagel weduwe van Maryn van Halsynghe overleden ter prochie van Cnocke den 21 ougust 1771.
- (6) Zoals Prinsenhoeve op figuur 2, een referentie naar de Prins de Croy.
- (7) De oorspronkelijke kaart werd gepubliceerd in: DE SMET A., *De geschiedenis van het Zwin*. Antwerpen, 1939.
- (8) DENDOOVEN L., *Nieuw Hazegraspolder*, Lannoo, Tielt, 1968, p. 21.
- (9) *Wisuzen* in het Cartularium van de abdij van Saint-Quentin de l'Isle en Vermandois in 1323 (Archives Nationales de Paris, LL 1016 f 48 r).
- (10) Beschermde landschap bij Ministerieel Besluit van 18 november 1991.
- (11) OPDENDRINCK J., *Histoire et Souvenirs*, Knocke sur Mer, 17 oktober 1913, p. 121.
- (12) Nolle, Zeewerken, 1721, Rijksarchief Brugge, Bundels Vrije nr. 5266.
- (13) Privé-verzameling, Gerard Adriaenssens.
- (14) De woonkamer kreeg een historische vloer met stenen uit de kerk van het weggespoelde Gaternisse (de huidige Hoofdplaatpolder, ingedijkt in 1778, waar Philippe-François Lippens ook een kavel land gekocht had) (echte "kerkedallen" met afwisselend afmetingen van 33 x 33 en 33 x 66 cm, in "marbre noir de Dinant").

Gerard Adriaenssens is landbouwer en bestuurslid van de Heemkundige Kring 'Cnoc is ier'.

Dirk Vogelaers is geneesheer.

Marika Strobbe is inspecteur bij de Afdeling ROHM West-Vlaanderen Cel Monumenten en Landschappen.

SUMMARY

A COLOURFUL REHABILITATION OF A 19th CENTURY RESTORATION. THE CLERK OF THE COURT'S OFFICE ON THE BURG IN BRUGES

A century after the restoration, the city council of Bruges had his stone facade cleaned and consolidated. This had revived interest in the original and 19th century coloured finishing. In preparation of the drawing up of a restoration file by the Town Administration for Monument Care, a material-technical scientific study was carried out in 1993-1996. A trial restoration on a section of the facade was based on sampling and analyses of original and 19th century stone and finishing layers, carried out in 1995 (Urban Stone Services, Ghent). The conserving and reconstructing trial restoration is extremely helpful for the building up of experience on the techniques previously applied and the evaluation of restoration techniques to be used. There is actually research being done to rehabilitate the 19th century colouring. The clerk's office is listed as a protected monument. The restoration will be subsidized. According to modern views, 19th century restoration architects are not always beyond reproach because of their drastic and historicizing interventions. They usually preferred the rough building materials. However, this should be put in perspective. During the restoration of this clerk's office in Bruges, carried out in 1877-1883 following a concept of the town's architect Louis Delacenserie, the facades were given a rich finishing with polychromy and gold leaf. He had based his concept on still visible traces and on iconographical sources and archives. It is important to know that this prestigious architecture - built in 1534-1537 as the earliest public Renaissance building in Flanders - was originally also decorated with polychromy and gold leaf.

THE AREA OF MOL AND DESSEL, ABOUNDING IN WATER

In this article we will take a closer look at the origin and history of the area in the north-east of the Antwerp province, abounding in water and very valuable for its landscape and for ecological reasons. These grounds mostly comprise one or more ponds and/or fields. During the second half of the previous century, the original landscape with spacious heathland and swampy areas was altered thoroughly by man: the digging of the Campines canal annex watering ditches, afforestation of heathland, exploitation of swamps and forests for the sake of agriculture and, last but not least, the exploitation of quartz sand in Mol. Following these measures, important recreational activities developed in this area. Luckily, some of the most valuable watery areas were bought by the Flemish Region or municipalities, listed as protected landscapes and thus preserved for the future.

CINEMA VARIÉTÉS: A YOUNG AND VULNERABLE MONUMENT

Cinema Variétés is a modern building in Brussels, dating from 1937, which was originally designed by the distinguished Belgian architect Victor Bourgeois, in collaboration with the French architect Maurice Gridaine, as a theatre. After having been used for 45 years, the cinema was closed down in 1983.

The cinema enjoyed public attendance as a "modern" building with attractions like an opening roof, turning scene, and orchestra elevator. Moreover, it was the first cinema in the world to be entirely illuminated by neon. Following changes in projection technology and safety regulations, it was transformed by the architects Paul and Marcel Mignot in 1960.

Although the transformations and lack of maintenance have somewhat reduced the original value, *Variétés* is still a building with a lot of opportunities and potential architectural qualities. Because most transformations were pragmatic and simple interventions which are, as a result, relatively reversible, and its urban context has a lot of potential that allow for a new function, a sensible restoration project may be developed.

This project uses criteria of design in parallel with the original project, and proposes a multi-purpose cultural centre with possibilities of projection, live performance, exhibitions and social gathering. It aims at regaining the original spatial qualities of Victor Bourgeois' design and to re-integrate it into the social life of the capital. *Cinema Variétés* presents the challenging practical and theoretical questions of conservation of monuments of modern movement, the answers to which cannot readily be given.

**CAISSE D'EPARGNE DE L'ETAT
LUXEMBOURG**

RESTAURATION DES FACADES

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75